

Cumhuriyet'e geçiş sürecinde hilafet teorisine alternatif yaklaşımlar: Seyyid Bey örneği (1922-1924)

Sami ERDEM

Giriş

Hilafetin kaldırılması, yeni Türk Devleti'nin temel tercihlerinden biri olan laikliğin hayata geçirilmesinde önemli bir eşik olmuştur. Tarih, siyaset ve hukuk açı-

sından çeşitli incelemelere konu olan bu meselenin, Türkiye'nin modernleşme sürecinde yaşadığı fikri dönüşümün geleneğe bağlı unsurları bakımından ele alınması ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü bu türlü aktif siyasî gelişmelerin, meşruiyet zemini ve süreklilik açısından hangi dayanaklara istinad ettiğinin araştırılması, uzun vadeli değerlendirmeler için sağlıklı bir zemin teşkil edecektir.

Özellikle saltanatın kaldırılmasından sonra açıkça ve artarak tartışmaya konu olan hilafetin kaldırılması meselesi, modernleşme çizgisine paralel olarak gittikçe yoğunluğu artan bir meşruiyet kaybının nihaî noktasını göstermektedir. Bu yönüyle olay, yalnızca siyasal bir tercih olmakla kalmayıp, zihni bir farklılaşmanın da bariz işaretçisi durumundadır.

1 Kasım 1922'de saltanatın, hilafetten ayrılarak kaldırılmasından 3 Mart 1924'te hilafetin kaldırılmasına kadar geçen yaklaşık birbuçuk yıllık dönemde, siyasal iktidarın şekillenişini şer'î çerçevede yorumlamaya matuf bazı tartışmalar cereyan etmiştir.

Bu tartışmalarda Seyyid Bey¹ gibi ilmiye mensubu bazı kimselerin dinî açı-

1 1873 yılında İzmir'de doğan Seyyid Bey, aynı şehirde medrese tahsilinden sonra İstanbul Dârülfünûnu Hukuk Mektebi'nden mezun olmuş ve daha sonra da aynı okulda uzun yıllar usûl-i fikh müderrisliği yapmıştır. Meclis-i Meb'ûsân ve Meclis-i A'yân üyeliği de yapan Seyyid Bey İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri arasında yer alır. Fırka'da reis yardımcılığı ve reislik gibi görevlerde bulunmuştur. Malta'ya sürgüne gönderilenler arasında Seyyid Bey de vardır. Malta dönüşü bir süre Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya hukuki konularda danışmanlık yaptığı söylenen Seyyid Bey, II. Dönemde TBMM'ne mebus olarak seçilmiş ve Ağustos 1923'ten Mart 1924'e kadar Adliye vekilliği görevini üstlenmiştir. Kanunlaştırmalarla ilgili olanları başta olmak üzere çeşitli görüşleri

dan sözcülüğünü yaptıkları ana çizgi, genel olarak hilafeti zayıflatmayı ve Millet Meclisi ve Cumhuriyet başta olmak üzere mevcut kurum ve kavramlara meşruiyet kazandırmayı hedeflemiştir. Bu çizginin hiç olmazsa belli bir süre için, resmi görüş olarak benimsendiği görülmektedir. Nitekim, saltanatın kaldırılması esnasında hilafetle saltanatın farklı şeyler olduğu savunularak hilafete dokunulmamış, ancak kaldırılması aşamasında hilafet, bu çizginin önemle vurguladığı üzere, yalnızca bir hükümet teşkili olarak yorumlanmış, gerekli şartları taşıyan adil bir hükümetin mevcudiyetiyle hilafet kurumundan beklenen maksadın hasıl olacağı ve artık hilafete ihtiyaç kalmayacağı düşüncesiyle bu kurum, *Millet Meclisi'nin kişiliğinde mündemiç* sayılmıştır.

Yapıları itibariyle saltanat ve hilafetin birbirinden ayrı düşünülmesi gereğini vurgulayan bu yaklaşımın genel karakteristiklerini şöyle sıralamak mümkündür:

a. Bu yaklaşımın özünde, *hilafetin hükümetle aynı şey olduğu varsayımı* yer almaktadır. Bu ise halifelüğün yerleşik yorumundaki *dini* yönünü ihmal eden ve onu yalnızca idarî bir mekanizma olarak gören bir anlayışın ürünüdür.

b. Hilafetin, klasik teoride de yer alan, hukukî açıdan temellendirilmesine fazlaca yer verilmiştir. Bu çerçevede hilafetin, milletle halife arasında bir *vekalet* sözleşmesi olduğu ve vekaletle ilgili hukukî sonuçların bu ilişkide de aynen geçerli olduğu önemle vurgulanmıştır.

c. Hilafetin meşruiyeti, kaynakları ve tarihi oluşumu itibariyle İslam'dan çok farklı bir siyaset geleneğine sahip olan modern batının *millî hakimiyet* anlayışı çerçevesinde temellendirilmiştir.

d. Geleneksel kavram ve kurumlar modern (batılı) kavram ve kurumları ifade etmek üzere yeniden şekillendirilmiştir. Bu noktada bir yandan mevcut siyasî yapının dinî/İslamî açıdan temellendirilmesi gayreti, diğer yandan genel anlamda batılı kavram ve kurumların etkisi karşısında müdafiacı bir tavır sergilendiği görülmektedir. İşaret edilen ikinci husus, modernleşmenin gelişme seyri açısından da ilgi çekicidir.

e. Hilafetin değişen konumu ile ilgili tartışmalar II. Meşrutiyet döneminde de hayli canlı olmakla birlikte, 1922-1924 dönemindeki hilafet tartışmalarını Meşrutiyet döneminin aynı yöndeki tartışmalarından farklı kılan önemli bir husus, saltanatın kaldırılmasından itibaren hilafetin ilgasına kadar geçen zaman zarfı içinde hilafet kurumunun *maddî/siyasî güçten arındırıl-*

yüzünden, hilafetin kaldırılmasının hemen ardından kabineden tasfiye edilmiştir. Hilafetin kaldırılmasına yönelik görüşmelerin yapıldığı 3 Mart 1924 günü Meclis oturumunda yaptığı uzun konuşma ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Adliye vekilliğinden ayrılmasından kısa bir süre sonra mebusluktan da ayrılarak İstanbul'a dönmüş ve bir süre, yeni kurulan İlahiyat Fakültesi'nin reisiğini (dekan) üstlenmiştir. Seyyid Bey 8 Mart 1925 günü vefat etmiştir. Usûl-i fıkıh, fıkıh tarihi ve hilafetle ilgili eserleri vardır. Seyyid Bey'in hayatı, eserleri ve görüşleri ile ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. Sami Erdem, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

mış olmasıdır. Siyasî/idarî gücün dışında tamamen manevi/sembolik hale gelmiş olan bir kurumun savunulması ya da reddedilmesi, önceki döneme göre farklı bir söyleme zemin hazırlamıştır.

Saltanatın kaldırılmasından (1 Kasım 1922) hilafetin kaldırılmasına (3 Mart 1924) kadar olan dönemde, saltanatın kaldırılmasından sonraki *yetki-siz halife* statüsünün geçici olduğunu ve yeniden maddî/siyasî güce sahip halife statüsüne dönülmesi gerektiğini savunan görüşler de bulunmaktadır. Hoca Şükrü'nün² temsil ettiği bu anlayışta da hilafet, hükümet olarak anlaşılabilir bir şekilde, bir kısım yetkileri Meclis'e devredilmiş bile olsa halifenin, en azından sembolik olarak Meclis'in üstünde bir statüye sahip olması gerektiği savunulmuştur. Bu yaklaşımda da, öncekinde olduğu gibi Meclis başta olmak üzere modern birtakım kurumların mevcudiyetini kabullenen, ama bunları nihai olarak halifelik sistemi altında gören bir anlayış söz konusudur.

Biz bu makalede esas itibarıyla, gerek ilmî formasyonu ve gerekse siyasî rolleri ve kişiliği itibarıyla dönemi temsil ettiğine inandığımız Seyyid Bey'in, hilafet konusundaki görüşlerini ele alacağız. Ayrıca tartışmanın diğer tarafında yer alan Hoca Şükrü'nün konuyla ilgili risalesiyle³, bu risaleye cevap olmak üzere Halil Hulki (Siirt Mebusu)⁴ - Hoca Rasih (Antalya Mebusu)⁵ ve İlyas Sami (Muş Mebusu)⁶ isimli üç hoca mebusun birlikte kaleme aldığı bir risalede⁷ yer alan hilafetle ilgili yorumlara da yeri geldikçe mukayeseli olarak yer vereceğiz.

Modern etkilerin açık olarak görüldüğü bu hilafet yorumlarının, klasik tanımlamalarla olan ortak ve farklı yanlarının ortaya konması, modern etkile-

2 İsmail Şükrü [Çelikalay] (1876-1950). Hoca Şükrü diye tanınan bu zat TBMM'de I. Dönem Karahisar-ı Sahib mebusu olarak görev yapmış ve hilafeti savunan risalesi nedeniyle bazı kesimlerin eleştirisine maruz kalmıştır. Medreseden yetişme olan Hoca Şükrü esasen vaizdir. Hikmet ve heyet, fizik ve riyaziye müderrisliği yapmıştır (bkz. Kazım Öztürk, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü: 23 Nisan 1920-14 Ekim 1973**, Önder Mtb., Ankara, 1973, s. 40).

3 Hoca Şükrü, **Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi**, Ali Şükrü Mtb., Ankara, 1339.

4 Halil Hulki [Aydın] (1869-1940). Rüşdiye ve medrese eğitimi gören Halil Hulki, Siirt müftülüğü yapmış, son Osmanlı Meclisi'nde ve TBMM'nin I-VI. dönemlerinde mebus olarak bulunmuştur (bkz. Öztürk, **TBMM Albümü**, s. 6). Ayrıca Eskişehir İstiklal Mahkemesinde azalık yapmıştır (bkz. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü: Dönem I (TBMM'nin 25nci Yıldönümünü Anış: 23 Nisan 1945)**, TBMM Bsm., Ankara, s. 5).

5 Rasih [Kaplan] (1883-1952). Camiülezhher Rüşdiyesi'nden mezun olan Rasih Efendi, TBMM'nin I-VIII. dönemlerinde mebusluk yapmıştır (bkz. Öztürk, **TBMM Albümü**, s. 4).

6 İlyas Sami [Muş] (1881- ?). Medrese çıkışlı olan İlyas Sami, I-III. dönem Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân'ında ve daha sonra da, I-III ve V. dönemlerde TBMM'nde mebusluk yapmıştır. Malta'ya sürülenler arasındadır (bkz. Öztürk, **TBMM Albümü**, s. 58).

7 Halil Hulki - İlyas Sami - Hoca Rasih, **Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye**, İkinci tab, Yenigün Mtb., Ankara, 1341.

rin geleneksel yapılarda meydana getirdiği kırılmanın boyutlarını kavramamıza yardımcı olacaktır. Kuşkusuz, batılı siyasî kavram ve kurumların etkisi ve kimi kez açık biçimde adaptasyonu, bu tartışmaların önemli bir parçası olduğundan bu noktalara özel bir vurgu gerekli olmaktadır

A. Klasik Teoriye Dayalı Yeni Tanımlamalar

1. İslamî Çerçeve de Hilafetin Yeri ve Dinî Dayanakları

Hilafet ya da daha genel anlamda İslam'da siyasal yönetim konusu, İslam hukuku çerçevesinde ve usûl-i fikha bağlı olarak ele alınmak durumundadır.⁸ Geleneksel olarak "imamet" başlığı altında incelenen konu, dört halife döneminin sonlarından itibaren ortaya çıkan çeşitli siyasî gelişmeler sebebiyle gündeme gelen birtakım yanlış inanışları bertaraf etmek için kelam kitaplarında da ele alınmıştır.

Seyyid Bey, **Hilafet ve Hakimiyyet-i Milliye**⁹ adlı risalesinde, ilk elde, hilafet konusunun İslamî çerçevedeki yerini tesbite çalışır. Ona göre "(...) hilafet meselesi hadd-i zatında *mesâil-i fer'iye ve fıkhiyededir, millete ait hukuk ve mesâlib-i 'âmme cümlesindedir*. İtikâda taalluku yoktur, binaenaleyh mesâil-i i'tikâdiyeden değildir."¹⁰ Seyyid Bey, konunun ele alınması gereken düzlemin İslam hukuku olduğunu belirten bu ifadeyi çok daha ileri bir noktaya götürecektir olan şu açıklamayı yapar: "(...) hilafet meselesi, *dinî bir mesele olmaktan ziyade dünyevî ve siyasî bir meseledir ve doğrudan doğruya milletin kendi işidir*."¹¹ Bu ifadelerde *millet* kelimesinin, bir ülkenin vatandaşları anlamında kullanıldığına dikkat edilmelidir.¹²

Burada, dinî ve dünyevî/siyasî alanlar arasında bir ayrımın açık olarak ifade edildiğini görüyoruz. Bu, hilafetin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda hayli cesur bir yorumdur. Klasik anlayışta dinî/dünyevî şeklindeki ayrım, büyük ölçüde halifenin ifa etmekle yükümlü olduğu görevlerin karakterini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Kaldı ki bizatihi hilafet, dinî kaynaklı bir kurum olarak anlaşılmıştır. Bu konuda Seyyid Bey'in de önemli ölçüde yarar-

8 Bu konuda bkz. Ibn Haldun, **Mukaddime**, c. 1, trc. Z. Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul, 1990, s. 600-601.

9 Üzerinde yazar adı, baskı yeri ve baskı tarihi bulunmayan bu risalenin Seyyid Bey'e aidiyeti ile ilgili olarak bkz. Erdem, **Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı**, s. 43-48. Risalenin Ankara'da ve 1923 yılında yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

10 Seyyid Bey, **Hilafet ve Hakimiyyet-i Milliye**, s. 1; krş. Seyyid Bey, **Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi**, TBMM Mtb., Ankara, [1924], s. 4-5.

11 Seyyid Bey, **Hilafet ve Hakimiyyet-i Milliye**, s. 2; krş. Seyyid Bey, **Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi**, s. 4, 10-11.

12 Kelime esas itibarıyla *din* anlamında olup daha sonra dini topluluklar için de kullanılmakta iken 19. yüzyıldan itibaren din ayrımına olan vurguyu azaltacak ve hatta ortadan kaldıracak biçimde bir ülkenin vatandaşları anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, trc. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Bsm., Ankara, 1984, s. 333 vd.

landığını tahmin ettiğimiz İbn Haldun'un (v. 808 h./1406 m.) *Mukaddime*'sinde açık tanımlamalar mevcuttur.¹³

Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı ve halifenin vazifeleri konularını izah için İslamın "hem diyanet ve hem siyaseti câmi' bir dîn-i âlî"¹⁴ olduğunu ifade eden Seyyid Bey'in, bu kavramları kullanırken bir tutarlılık endişesi taşımadığı söylenebilir. Maksada hizmet eden kavramlar, kadim hilafet anlayışını dışlayacak biçimde rahatlıkla kullanılmaktadır. Bütün bunlara karşılık, Seyyid Bey'in dîni/dünyevî işler şeklinde bir ayrıma giderek hilafeti millete ait dünyevî bir iş olarak görmesi, tam anlamıyla din ile devlet işlerinin ayrılması anlamında bir laiklik anlayışını ihtiva etmemektedir. Bunun kimi izlerine aşağıdaki satırlarda işaret edilecektir.

İslamın temel kaynakları olan *Kur'an* ve *Sünnet*'te hilafet konusunda ayrıntılı hükümlerin bulunmayışı Seyyid Bey, hilafetin, dîni olmaktan çok dünyevî bir mesele olmasına bağlar. Ona göre *meşveret* ve '*ulu'l-emr'e itaat*' gibi bazı genel prensip hükümlerini ihtiva eden âyet ve hadisler¹⁵ dışında konuyla ilgili düzenleyici somut hükümlerin bulunmayışı, bu konudaki inisiyatifin ümmete bırakıldığını göstermektedir. Böylesine önemli bir meselede Hz. Peygamber'in, kendisinden sonraki durumla ilgili olarak herhangi bir tavsiyede bulunmamış olması da bunu göstermektedir.¹⁶ Ayrıca Hz. Peygamber'in ashabından da bu konunun ayrıntısı ile ilgili bağlayıcı bir görüş birliği (*icmâ'*)¹⁷ nakledilmemiştir.¹⁸

Hoca Şükrü Efendi'nin risalesine reddiye olarak, üç hoca mebus tarafından kaleme alınmış olan ve nihâî olarak Seyyid Bey'le aynı görüşü paylaşan risalede de İslamın belirli bir hükümet şekli üzerinde durmadığı ifade edilerek, tesis edilecek hükümetin bazı özelliklerini belirleyen birtakım genel prensip hükümlerinin konulmuş olduğu ifade edilir. Bu prensiplerin en esaslıları şunlardır:

- a) Adaletin tesisine yönelik olarak emanetlerin (hükümet görevinin de bir emanet olduğu hatırlanmalıdır) ehline verilmesi;
- b) Hükümetin İslamî olması;
- c) "Hükümet-i İslamiyenin ârâ-yı 'âmmeye, *hakimiyet-i milliyeye* yani meşverete mebnî bulunması";
- d) "Hükümete itaat";¹⁹

13 Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1, s. 600.

14 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 7; krş. İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1, s. 600.

15 Konu ile ilgili âyet ve hadislerin değerlendirmesi için bkz. Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi*, s. 7, 10-11.

16 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 3-4; krş. Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi*, s. 6, 10-11.

17 *İcmâ'*, müctehitlerin, *Kur'an* ve *Sünnet*'te yer alan hükümlerden hareketle bir meselenin hükmü üzerinde görüş birliğine varmaları demektir.

18 Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi*, s. 12-15.

19 Burada *Kur'an*'da geçen *ulu'l-emr* kavramının *hükümet* olarak anlaşılması dikkat çekicidir.

e) Müslümanlar arasında tam eşitlik. Yönetici ve hatta Hz. Peygamber bile vahiy dışındaki konularda bu eşitlik ilkesine tâbidir.²⁰

2. Hilafetin Tanımı

Sözlük anlamı itibariyle hilafet, bir kimseye halef olmak demektir. Hilafet yerine, öne geçmek ve kendisine tâbi olunmak anlamına gelen imamet kelimesi de kullanılır. Ancak namazda cemaate imam olma anlamındaki imamet-ten ayırmak için bu tür imamete 'imamet-i kübrâ' denilir.²¹

Saltanatın kaldırılmasından sonra, siyasal bir kavram olarak hilafetin yeniden tanımlanması ihtiyacı güçlü bir biçimde kendisini hissettirmiştir. Hakimiyetin kaynağı olarak milletin görülmeye başlandığı bir süreçte, siyasal otorite ve bu otoritenin işleyiş tarzı üzerindeki tartışmalar, bir ölçüde hilafeti yorumlama yoluyla kendisini dışı vurmıştır. Saltanattan tefrik edilmiş hilafet döneminde, bu kurumun geleneksel kalıplar dışına çıkılarak yeni bir bakışla ve günün gidişatına uygun olarak yorumlanmasında II. Meşrutiyet sonrası dönemde ortaya atılan görüşlerin ana hatlarıyla tekrar ama daha cesur yorumlarla gündeme geldiğini görüyoruz. Seyyid Bey'in **Hilafet ve Hakimiyet-i Millîye** başlıklı risalesi bunun en derli toplu ve kapsamlı bir örneğidir.

Seyyid Bey hilafetle ilgili teknik açıklamalarını biri kelamcı diğeri fakih iki büyük İslam aliminin hilafet tariflerinden yararlanarak ortaya koyar. Bunlardan kelam alimi Tefâtzânî'nin (v. 791/1388) *Şerh-i Mekâsîd* adlı eserindeki hilafet tarifi şöyledir: "Hazret-i Peygamber'den halef olarak umûr-i dîniye ve dünyeviyede riyâset-i âmmedir."²² Büyük bir hanefî fakih olan İbn Hümam (v. 861/1457) ise *Müsâyere* adlı kitabında hilafet demek olan imameti, "Millet-i İslamiye üzerinde *tasarruf-ı âmma* istihkak"²³ olarak tarif etmektedir. Seyyid Bey bu iki tarifin birbirini tamamlayan hususlar ihtiva ettiğini söylemekle beraber, konuyla ilgili görüşlerini açıklarken hukukî yönü daha bariz olan ikinci tarif üzerinden yürür.

Seyyid Bey, İslam dininin "hem diyanet ve hem siyaseti câmi" olduğunu belirterek, Hz. Peygamber'in, dini tebliğ edip şer'î kuralları tesis etmekle kalmayarak bu kuralların uygulanmasını ve toplumun işlerinin ve ihtiyaçlarının da tedvirini üstlendiğine işaret eder. Hz. Peygamber'in çevre bölgelere

20 Halil Hulki ve diğ., **Hakimiyet-i Millîye ve Hilafet-i İslâmiye**, s. 11-12; Bu esaslara farklı ifadelerle Hoca Rasih Efendi de "İslâm'da Hakimiyet ve Te'sis-i Hükümet" başlıklı yazısında işaret eder (**Hilafet ve Milli Hakimiyet**, Matbuat ve İstihbarat Mtb., Ankara, 1339 içinde s. 33-49).

21 Seyyid Bey, **Hilafet ve Hakimiyet-i Millîye**, s. 6.

22 Seyyid Bey, **Hilafet ve Hakimiyet-i Millîye**, s. 7. Tarifin Arapça ibaresi şöyledir: "[el-imâmetu] (...) hiye riyâsetun 'âmmæ fî emri'd-dîn ve'd-dünyâ hilâfeten 'ani'n-nebiyyi sallallâhu 'aleyhi ve sellem" (Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Tefâtzânî, *Şerhu Mekâsîd't-Tâlibîn*, c. 2, Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, Dâru'l-Hilâfe, 1277 h., s. 199).

23 Seyyid Bey, **Hilafet ve Hakimiyet-i Millîye**, s. 7. Tarifin Arapça ibaresi şöyledir: "[el-imâmetu] (...) hiye istihkâku tasarrufin 'âmm 'ale'l-müslimîn" (Kemâl b. Ebî Şerîf, *Kitâbü'l-müsâmera bi-şerhi'l-Müsâyere*, el-Matba'atu'l-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak, Mısır, 1317 h., s. 253).

valiler ve kadılar tayin etmesini ve kendisinin cihatta başkumandanlık vazifesini üstlenmesini bu esasa bağlar. Seyyid Bey'e göre Hz. Peygamber'in teşri'den ayrı olarak ifa ettiği bu fonksiyonun günümüz dilinde ifadesi siyasî ve idarî yönetim anlamında "hükümet" etmekten başka bir şey değildir. Halife de bu işlerde Hz. Peygamber'e halef olduğu için bu ismi almıştır.²⁴

Buna göre, İbn Hümmam'ın tarifinde yer alan "tasarruf-ı 'âmm", İslam hukukunda "velayet-i 'âmm" olarak ifade edilen, kamuyu ilgilendiren iş ve ihtiyaçlarda yetki sahibi olmak demektir. Dinî hüküm koyma anlamında ruhanî bir vekalet ne halife ne şeyhülislam ne de müfti için asla sözkonusu olmaz.²⁵ Seyyid Bey'in bu iki tariften nihai olarak çıkardığı sonuca göre halife "*cumhûr-ı İslamın* reisidir. Haiz olduğu *velayet-i 'âmm* de öyle papanın velayeti gibi ruhanî değildir, adeta bir *reis-i cumhurun* veya *bükümdarın* velayet-i 'âmmesi gibi *idarî ve siyâsîdir*".²⁶

Halil Hulki ve diğer iki hoca da hilafetin hükümet demek olduğunu hususi bir başlıkla vurgulamaktadırlar. Ancak yukarıda da aktardığımız gibi onlara göre, bu hükümetin özelliklerinden birisi de İslamî olmasıdır. Bir başka ifadeyle "Hilafet demek hükümet-i İslâmiye demektir."²⁷

Hoca Şükrü'nün hilafet tanımı ise Mâverdi'nin (v. 450/1058) tarifinin biraz açılmış şekliyle ibarettir.²⁸ "Hilafet-i İslâmiye, dünya umûrunu tedvir ve siyasette ve emr-i dîni hıfz u hırâsette nübüvveti halef olmaktır."²⁹ Şükrü Hoca, Hz. Peygamber'in iftâ, kazâ ve imamet olmak üzere üç şekilde tasarrufta bulunduğunu belirterek, imamet yoluyla tasarrufun kamu işlerinde

24 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 7-8.

25 Bu noktada Seyyid Bey Katoliklikteki papanın dini yetki açısından konumuyla halife, şeyhülislam ve müftinin konumları arasında bir karşılaştırma yaparak İslâmî çerçevede dini otoritenin anlamını ortaya koyar (bkz. Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 9-10).

Seyyid Bey'in hilafetin tarifıyla ilgili olarak buraya kadar yaptığı açıklamaların hemen hemen tamamı, bazı küçük lafız ve tertip değişiklikleri ile, daha önce yazmış olduğu *Usûl-i Fıkh, Cüz-i Evvel: Medhal* (Matbaa-i 'Âmire, İstanbul, 1333) isimli usûl-i fıkh kitabında da yer almaktadır (bkz. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 107-109).

26 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 12. Belirtmek gerekir ki 1917'de yayınlanmış olan *Medhal*'in ilgili bölümünde, "cumhurun reisliği" gibi bir ifade yoktur. Buradaki kullanımda ise cumhur kavramının kapsamı hakkında fikir verici bir malumat bulunmamaktadır.

27 Halil Hulki ve diğ., *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye*, s. 13.

28 Mâverdi imâmetin, dinin korunması ve dünyevi işlerin idare edilmesi (siyâsetü'd-dünyâ) konusunda nübüvveti halef olmak anlamına geldiğini belirtmektedir (bkz. el-Mâverdi, *el-Ahkâmu's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 1985/1405, s. 5). Mâverdi'nin tarifinde yer alan temel unsurlar daha sonraki dönemlerde yaklaşık olarak tekrar edilmiştir. Teftâzânî ve İbn Haldun'un verdiği tarifler bunun en belirgin örnekleridir. İbn Haldun'un tarifinde Mâverdi'ninkinden fazla olarak *siyâsetü'd-dünyâ*'nın dine uygun olarak yürütülmesi kaydı vardır. İbn Haldun'un hilafet tanımı için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, c.1, s. 481, 554.

29 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 5.

yetki kullanımı ile gerçekleştiği ve bu sebeple de kamu işlerinde yetkinin hilafetin en temel unsuru olduğu sonucuna varır.³⁰ Risalesinin çeşitli yerlerinde kamu işlerinde yetkili olma meselesine Şükrü Hoca'nın özel bir önem atfetmesi, saltanattan yani maddî güç ve iktidardan arındırılmış hilafet uygulamasına karşı bir tavır olarak görülebilir.

3. Hilafetin Çeşitleri

Hilafet konusundaki değerlendirmelerin ele aldığı dikkat çekici konulardan birisini bu kurumun tarihi süreç içinde ortaya çıkış şekilleri oluşturmaktadır. Hilafete biçilen yeni konumun makbul teorik çerçeve ve tarihsel pratikle olan bağlantısının tutarlı bir mantık silsilesi içinde kurulması gayretleri, ele aldığımız risalelerde ve özellikle Seyyid Bey'in risalesinde oldukça merkezi bir yer tutar. Aynı yaklaşımı, Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1922'de yaptığı konuşmada da görmekteyiz.³¹ Bu yolla, teorik varsayımların ve Hz. Muaviye'den önceki uygulamanın zamanla yozlaşması, hilafetin mevcut konumunu izah için bir referans noktası olarak kullanılmıştır.

Seyyid Bey hilafeti esas itibarıyla iki kısma ayırır: a) “*Hilâfet-i kâmile*” ya da “*hakikiye*”; b) “*Hilâfet-i sûriye*” ya da “*hükmiye*”.³²

a) Gerçek Hilafet: Hilafet-i Kâmile / Hakikiye

“*Hilafet-i hakikiye*”, gerekli şartları ihtiva eden ve milletin gönül rızasıyla seçim ve bey'atına dayanan hilafet şeklidir. Şer'î bakımdan geçerli olan asıl hilafet budur ki buna “hilafet-i nübüvvet” de denmiştir.³³

Seyyid Bey, Tefâtânî'nin *Şerh-i Mekasid*'ine atıfla gerçek hilafette iki nisbet olduğunu söyler. Bunlardan biri hilafetin Hz. Peygamber'e nisbetidir. Daha açık bir ifadeyle *hilafet-i nübüvvet* denen bu hilafetin anlamı “icrayı hükümet ve imamette Hz. Peygamber'e halef ve naib olmaktır.” Bu da her bakımdan Hz. Peygamber'in çizgisinde yürümeyle mümkün olur.

Hilafetin *hilafet-i ümmet* olarak isimlendirilen ikinci nisbeti milletle olan bağlantısını gösterir. “Millet-i İslâmiyenin”³⁴ vekili ve naibi olmak demektir ki milletin rızasına dayanan seçim ve bey'atla gerçekleşir. Bu iki nisbeti ihtiva eden hilafet hilafet-i hakikiyedir.³⁵

30 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 6.

31 Konuşmanın metni için bkz. Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, c. 1, Maarif Mtb., İstanbul, 1945, s. 269-280.

32 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 13; krş. Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi*, s. 16-23.

33 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 13.

34 Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, bu gibi, anlam çerçeveleri bulanıklaşmış kavramların yeniden tanımlanmadan kullanılması tesadüfi olmasa gerektir. Meşruiyet zemini oluşturulmada başvurulan bu kadim kavramlar dolayısıyla ortaya çıkan çağrışımlar, savunulan görüşlerin etkileyciliğini artırmada önemli bir paya sahip görünmektedir.

35 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 14.

b) Şekli Hilafet: Hilafet-i Sûriye / Hükmiye

"*Hilâfet-i sûriye*" ise hilafet için gerekli şartları taşımayan veya milletin seçim ve bey'atına dayanmayıp güç kullanılarak cebren ele geçirilen hilafettir. Bu çeşit hilafet esas itibariyle "*mülk ve saltanattan*, hükümdarlıktan" başka bir şey değildir.³⁶

Bu nevi hilafet Şeriat nazarında meşru olmamakla birlikte, melik ve sultanlar tarafından vali, kadı gibi memurlar tayin edilmesi ve bunların Şeriat'a ve adalet prensibine uygun hüküm ve emirlerinin zaruret gerekçesiyle mu-teber sayılmasından dolayı şekil itibariyle hilafet olarak adlandırılmıştır.³⁷ Dört halifenin sonuncusu olan Hz. Ali'nin vefatıyla birlikte gerçek hilafet yerini, saltanat ve tahakkümden ibaret olan şekli hilafete bırakmıştır.³⁸

4. Halifede Bulunması Gereken Özellikler

Bir kimsenin halife olabilmesi için taşıması gereken ve *Ehl-i Sünnet* ulemasınca benimsenen özellikler şunlardır: "İslam [müslüman olmak], hürriyet, akıl, bülûğ, zükûret [erkek olmak],³⁹ selâmet-i havâs ve a'zâ, kifâyet, ilim, şecâ'at, adalet, Kureyşlilik".⁴⁰

Bu şartları kısaca açıklayan Seyyid Bey, Kureyşlilik şartını müstakil bir başlık altında tahlil etmektedir.⁴¹ Buna göre Hariciler ve Mutezile alimlerinin çoğunluğu sözkonusu şartı kabul etmemektedirler. Dört fıkıh mezhebine mensup ulema ise, halife olacak zatın Kureyş'ten olmasını şart koşmaktadırlar. Ehl-i Sünnet'in bu şartı benimsemesi, İslam ümmetinin bir imam seçmekle yükümlü bulunduğu yolundaki prensibin işletilmesini problemlile hale getirmektedir. Kureyş'e mensup bir halife bulunamadığı için başka bir zatın bu makama seçilmesi durumunda şartlardan birisini ihlal sebebiyle ümmet günahkar olacağından içinden çıkılmaz bir durum meydana gelmektedir.⁴²

Bu şartların ve özellikle de Kureyşlilik şartının asırlardır İslam ümmetini günaha soktuğunu söyleyen Seyyid Bey, bunun çözümü için *Mevâkıf* mü-

36 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 15.

37 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 16-17.

38 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 15.

39 Kadının, devlet başkanlığı da dahil olmak üzere kamu görevi üstlenmesi hakkında İslâm hukuku çerçevesinde geleneksel ve modern yaklaşımların derli toplu bir tahlili için bkz. Hayreddin Karaman, "Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevi", *İslâmî Araştırmalar*, c. 5, sy. 4 (Ekim 1991), s. 284-291. Bu konuda ayrıca bkz. Nejla Akkaya, "İslâm Hukuku'nda Kadının Siyasî Hakları", *İslâmî Araştırmalar*, c. 5, sy. 4 (Ekim 1991), s. 236-250.

40 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 18. Mâverdi'ye göre hilafet için gerekli şartlar yedi tanedir: 1. Adalet, 2. İctihad derecesinde ilim, 3. Duyu melekelerinin sağlam olması, 4. Organların, davranış çabukluğunu ve hareketi engelleyecek eksikliklerden uzak olması, 5. Raiyyenin idaresinde ve maslahatların işletilmesinde görüş sahibi olması, 6. Şecaat, 7. Neseb (Kureyş'ten olması) (bkz. Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 6-7).

41 Hilafette aranan "Kureyşli olma" şartının etraflı bir tetkiki için bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII (1978), s. 121-213.

42 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 20-21.

ellifinin, gerekli şartları taşıyan bir zat bulunamaması durumunda halife seçme yükümlülüğünün kalkacağı yolundaki görüşünü gündeme getirir. Seyyid Bey'in yorumuna göre bu takdirde yine hükümet tesis edilecektir ama bunun adı hilafet olmayacaktır. Böylece ümmet günahkar olmaktan kurtulacak,⁴³ gerekli şartlar oluşmadığı zaman halifenin yerini, bu adı taşımayan bir *hükümet* alabilecektir. Bu yorum biraz daha ileriye götürülürse Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin böyle bir ortamda kurulmuş olan bir hükümet çözümlü olarak şer'î çerçeve içinde izah edilebileceğini söyleyebiliriz. Daha sonra, Kureyş'ten olma şartının illet ve hikmetini, Kureyş kabilesinin şeref ve nüfuz bakımından sahip olduğu üstünlüğe⁴⁴ bağlayan Seyyid Bey, Kureyş, zaman içinde bu üstünlüğünü yitirdiğinden sözkonusu şartın zaruri olarak ortadan kalkmış olduğuna işaret eder.⁴⁵

Hoca Şükrü, halife olacak kimsede İbn Haldun'un da kaydettiği⁴⁶ şu dört şartın bulunması gerektiği görüşündedir: İlim, adalet, kifayet, düşüncesini ve çalışmasını engellememesi için vücut yapısının ve duyularının sağlıklı olması. Kureyşlilik şartını o da nüfuz ve kudret olarak yorumlar. Ancak Hoca Şükrü'nün maddî güç konusunda yaptığı vurgunun hedefi, Kureyş'ten olma şartının geçersizliğini dile getirmekten çok, saltanattan yani maddî güç ve yönetim kudretinden uzaklaştırılmış hilafetin İslamî anlamını kaybedeceğini açıklamaya yöneliktir.⁴⁷

Kuvvetsiz bir halifenin Kureyş'ten bile olsa müslümanlar tarafından tanınmayacağını ifade eden Hoca Şükrü, varmak istediği noktayı gayet açık biçimde ortaya koyar: "(...) halifenin kuvvet ve şevket sahibi ve mesâlih-i 'âmmede tasarrufa kadir olması en mühim bir *esâs-ı şer'î* olmakla bugünkü hâle nazaran hükümetimizin, devletimizin reisi olması bir emr-i zarurîdir."⁴⁸

5. Hilafetin Kuruluşu

a) Meşruiyet Zemini: Halk ile Halife Arasında Bir Sözleşme Olarak Hilafet

Seyyid Bey'in, hilafetin elde edilmesi ile ilgili görüşlerini temellendirmek için kullandığı hukukî dilin en temel unsurunu, hilafetin "millet-i İslâmiye" ile "halife" arasında bir *akit* ve *mukavele* olarak kabulü oluşturmaktadır.⁴⁹

43 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 22.

44 Seyyid Bey, Büyük Millet Meclisi'nin Abdülmecid'i halife tayin ederek hilafeti Âli Osman'a hasretmesini de aynı gerekçeyle onaylamaktadır (bkz. Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 23).

45 Seyyid Bey bu görüşünü teyid için Sadruşşeria'nın, hilafetin otuz sene olduğu ve bundan sonra dünyevî riyasete dönüşerek saltanat haline geldiği ve bundan dolayı da Kureyşlilik şartının zarureten düştüğü şeklindeki görüşünü *Ta'dilü'l-ulûm* adlı eserinden nakleder (Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 22). İbn Haldun da, hilafette Kureyşlilik şartının gerekçesini, Kureyş'in iktidar ve idare kudretine sahip olmasıyla izah eder (bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1, s. 488-494).

46 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1, s. 486.

47 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 44-45.

48 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 17.

49 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 25 vd.; krş. Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi*, s. 33-34.

Bu kabul, hilafetin ilk adımda meşrûti bir hükümet ve nihâi olarak da halkın temsilcilerinden teşekkül etmiş temsili bir hükümet şeklinde anlaşılması için çok elverişli hukukî argümanlar içermektedir. Bu noktada İslam hukukunda yer alan *vekalet akdi* devreye sokulmakta ve siyasî yönetimin karakteri, vekalet akdinin hukukî çerçevesi içinde belirlenmektedir.

İslam hukukunda genel olarak bir akdin hukuken kuruluşu, akdin konusunu usulüne uygun biçimde taraflardan birinin teklif etmesi (*icâb*) diğerinin de bu teklifi kabul (*kabûl*) etmesiyle gerçekleşir.⁵⁰ Vekalet akdi de bu kaide gereğince müvekkil ve vekilin vekalet konusu üzerinde karşılıklı rızaya dayanan anlaşmalarıyla gerçekleşir. Vekalet akdinin özü bir kimsenin, işini başkasına "*tefviz*" etmesi yani o işte, vekil tayin ettiği şahsı kendi yerine ikame etmesidir.⁵¹ Burada anahtar kelime, yetkinin devredilmesi anlamına gelen *tefviz* kelimesidir.

Seyyid Bey'in ifadesinde bu hukukî şemanın hilafete uygulanışı ya da bir başka deyişle hilafet akdinin kuruluşu kısaca şöyledir:

"Halifenin ifâsıyla mükellef olduğu vezâif, esasen ve haddi zatında doğrudan doğruya milletin kendi işidir, umûr-i müştereke-i milliyededir. Millet bu işini sûret-i mahsûsada ehil ve münasip göreceği bir zata *icâb* ve *tefviz* eder, o zat da *kabûl* ve deruhte eylerse, işte o vakit o zat halife olmuş olur. Ve bu *icâb* ve *kabûl* ile mün'akid olan akde de *hilafet* denir. Akd-i vekâlet de bundan başka bir şey değildir."⁵²

Seyyid Bey, *bey'atı*, herhangi bir alım-satım akdindeki karşılıklı anlaşma gibi, milletin halife olacak zata hilafet akdini *icâb* ve hilafet görevini *tefviz* etmesi olarak değerlendirir.⁵³

Hoca Şükrü de, Seyyid Bey'e benzer biçimde, halifeyi, vekil olmanın tazammun ettiği anlamda bir "*memur*" olarak görür. *Ehl-i hall ve akd* tarafından yapılacak *icâb* ile gerekli şartları taşıyan kişi tarafından yapılacak *kabûl* sonucunda diğer akidler gibi hilafet akdinin de kurulacağını belirten Hoca Şükrü'ye göre halife "bir memurdan başka bir şey değildir."⁵⁴

Halil Hulki ve iki hoca efendinin risalesinde de hilafetin bir vekalet akdi olduğu, "hakimiyet-i milliyeyi haiz olan ümmet veyahut onun *murabhasları* tarafından" yapılacak *icâb* ve "kendisinde ümmetin kabiliyet gördüğü zat tarafından" kabul suretiyle hilafetin kurulacağı ifade edilir.⁵⁵

Belirtmek gerekir ki Seyyid Bey ve Halil Hulki ile arkadaşlarının hilafeti bir vekalet akdi olarak temellendirmelerinin hedefi, halifenin konumunu zayıflatmaya ve hatta ortadan kaldırmaya yöneliktir. Buna karşılık Hoca Şük-

50 Bkz. *Mecelle* md. 101, 102 ve 103; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. 2, Nesil Yay., İstanbul, 1987, s. 46-47.

51 İslâm hukukuna göre vekalet akdinin tanımı için bkz. *Mecelle*, md. 1449.

52 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliyeye*, s. 26.

53 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliyeye*, s. 27.

54 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 17, 21.

55 Halil Hulki ve diğ., *Hakimiyet-i Milliyeye ve Hilafet-i İslâmiye*, s. 14.

rü, halifenin yetkilerinin yerleşik tanımlamalar çerçevesinde sınırlarına işaret ederek bu yetkilerin Meclis gibi çeşitli organlarca paylaşıldığı, ama halifenin hükümet reisi olarak varlığını sürdüreceği bir hükümet şekli önermektedir.

Her üç risalede de yer verilen bu vekalet akdi açıklamasından o gün için hangi siyasî sonuçlara varılmak istendiğine ileriki sayfalarda daha etraflı olarak işaret edilecektir. Burada dikkati çeken nokta, aynı esastan hareketle birbirine zıt ve hatta kendi içinde çelişkili sonuçlara varılmış olmasıdır.

Seyyid Bey'e göre hilafet bir nevi vekalet akdi olduğundan ona terettüp edecek sonuçlar vekalet akdinin hukuken belirlenmiş olan sonuçlarından başka bir şey değildir. Bu durumda hilafetle ilgili olarak üç sonuçtan bahsedilebilir:

1. Hilafet veraset yoluyla intikal etmez.⁵⁶
2. Halifenin hal'i veya vefatı durumlarında onun tayin etmiş olduğu bilimum devlet memurları münazil olmaz. Çünkü bunlar gerçekte halifenin değil, onun da müvekkili olan milletin vekilleridir. Vekalet akdi gereğince vekilin tevkil ettiği ikinci vekiller, doğrudan müvekkilin vekili sayılırlar ve onları görevden alma yetkisi esas olarak müvekkile aittir.⁵⁷
3. Halifenin, milletin tamamen zararına olacak tasarrufları⁵⁸ şer'an geçerli değildir.⁵⁹

Son olarak işaret etmek gerekir ki, çeşitli metinlerde dile getirilen ve Seyyid Bey'in mantıklı bir silsile içinde geliştirerek merkezî bir konuma yerleştirdiği, hilafetin halife ile ümmet arasında bir vekalet akdi olduğu yolundaki izah yeni değildir. Bunun en bariz ifadesine Mâverdi'de rastlıyoruz. Mâverdi, hilafetin karşılıklı rızaya dayanan bir akit olduğunu belirtmekte,⁶⁰ ayrıca halifeye ümmeti idare yetkisinin, vekalet yoluyla tanıdığına işaret etmektedir.⁶¹ Zaten Seyyid Bey de bu konudaki açıklamalarının başında Mâverdi'ye atıfta bulunmaktadır.

Ancak Seyyid Bey'in, vekalet akdinin içerdiği bütün hukukî hükümleri hilafete uygulayarak bunu *millî hakimiyet* prensibi için bir zemin olarak kabul etmesi, teorik anlamda hakimiyetin muhtevası konusunda bir anlayış farklılığının ortaya çıktığını göstermektedir. Vekalet akdinde müvekkil durumunda bulunan milletin tefvîzden önce kendisinin hangi yetkilere sahip olduğu-

56 "Vekalet mevrûs olmaz.", *Mecelle*, md. 1529.

57 Vekalet akdinde vekilin ikinci vekil tayin ve azil yetkisi ve bunun sonuçlarıyla ilgili hükümler için bkz. *Mecelle*, md. 1466.

58 Vekilin, müvekkilinin zararına olacak şekilde yaptığı tasarrufların geçersizliği ile ilgili bazı örnek durumlar için bkz. *Mecelle*, md. 1482.

59 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 30. Seyyid Bey'in, buraya kadar hilafetin bir vekalet akdi olduğu yolundaki açıklamaları, bazı küçük değişikliklerle *Medhal*'de yer almaktadır (s. 109-111).

60 "(...) 'akdu murâdâtin ve'htiyârin lâ yedbuluhü ikrâhun velâ icbârun" (Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 8). Mâverdi'nin bu ifadesine göre hilafet, ikrah ve zorlamanın sözkonusu olamayacağı, karşılıklı rıza ve tercihe dayanan bir akitir.

61 Mâverdi bu konudaki görüşünü, imamın kendisine yardımcı seçme yetkisine sahip olduğuna dair getirdiği deliller vesilesiyle dile getirir (bkz. Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 25).

nun net olarak ortaya konulmaması bu çerçevede fikrî bir bütünlük kurmamızı engellemektedir. Bu konudaki tavrın ne anlama geldiği, daha sonra üzerinde duracağımız, halifenin görevleri ve bu görevlerin devredilmesi konusunda önem kazanmaktadır.

Hukukî akit teorisinin siyasî sistemin temeli olarak algılanması yalnızca İslam siyasî teorisine has bir durum değildir. 16 ve 17. yüzyıllarda batı düşüncesi içinde, yöneticinin Allah'a ve halka karşı sorumlu olduğu, yetkisinin bunların isteklerini yerine getirmeye bağlı bulunduğu, aksi takdirde kendisine karşı çıkmanın meşru hale geleceği konusunda hukukî akit kavramına dayalı açıklamaların varlığı bilinmektedir.⁶² Bu çerçevede Seyyid Bey'in kullandığı "mukavele"⁶³ terimi, daha kurgusal bir karakter taşıyan, batıdaki "toplumsal sözleşme" kavramını da hatıra getirmektedir.

b) Halifenin Göreve Getirilme Yolları

Hilafetin "millet" ile "halife" arasında bir tür vekalet akdi olmasının en önemli sonucu, halifenin göreve gelişinde milletin söz sahibi olmasıdır. Vekalet sözleşmesinde müvekkil durumunda olan millet, kendisine ait işlerin görülmesi için kurucu bir irade ortaya koyarak halifeyi görevlendirmelidir. Bu sebeple bir kimsenin yetkisiz olarak kendiliğinden hilafet iddiasında bulunması hukuken geçerli değildir.⁶⁴

Hilafetin tesisi için meşrû iki yol vardır: *Ehl-i hal ve akdın bey'atı* (seçim) ve *istihlâf* (önceki halifenin veliahd tayin etmesi). Esas prensip, vekalet akdi sebebiyle müvekkil durumundaki bütün fertlerin genel seçim yoluyla münteriden bey'atı ise de, İslam ülkesinin genişliği sebebiyle bunun uygulanması imkansız olacağından "yalnız Payitaht'ta bulunan ehl-i hal ve akdın, yani umûr-ı devleti bağlayıp çözenlerin intihab ve bey'atı kafi ve 'umûm-i efrâdına kâim"dir.⁶⁵

Bu usulde halifenin iki dereceli seçime benzer bir biçimde seçilmesi söz konusudur. Ancak nihâî olarak halifeyi seçecek olan ikinci seçmen durumundaki ehl-i hal ve akdın kimlerden meydana geleceği ve hangi esasa göre belirleneceği konusunda Seyyid Bey'in risalesinde herhangi bir açıklama mevcut değildir. Seyyid Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni ve Meclis'in üyelerini *ehl-i hal ve akd* olarak halife seçimi için yetkili gördüğü anlaşılmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Abdülmecit Efendi'yi halife seçmesini asırlardır uygulanamayan bir şer'î esasın tatbiki konması olarak yorumlaması da bunu göstermektedir.⁶⁶ Saltanatın kaldırılıp yeni halifenin seçiminden

62 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. George Sabine, *A History of Political Theory*, 4. bsk., Chicago, 1973, s. 352 vd., özellikle s. 335 ve 354.

63 Daha önce Mustafa Sabri Efendi'nin mukavele kelimesini, meşrutiyetin "milletle hükümet arasında" bir sözleşme olduğunu açıklamada kullandığını biliyoruz. Bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yay., İstanbul, 1994, s. 104.

64 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 26; krş. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 110.

65 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 27-28.

66 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 27-28.

sonra yazdığı risalede Seyyid Bey, payitahttaki ehl-i hallin⁶⁷ seçim ve bey'atiyle hilafetin kurulacağını ve yeryüzünde bulunan bütün müslümanların bu zatı halife olarak tanımak ve ona "mutâvaat eylemek" (boyun eğmek) ile yükümlü olacaklarını ifade eder. Halifenin otoritesinin, maddî anlamda söz sahibi olmadığı diğer İslam ülkelerinde yaşayan müslümanlara da şamil olacağı yolundaki bu görüş, halifelüğün kaldırılması tartışmalarında terkedilmiş ve Seyyid Bey bu görüşün tam aksini savunmuştur. Ona göre dünya üzerindeki bütün müslümanların birbirleriyle yardımlaşması vacib olmakla beraber bu zorunluluk, hilafetten değil, din kardeşliğinden kaynaklanmaktadır. Binaenaleyh halife ismini taşıyacak bir zatın dünya üzerindeki bütün müslümanların sorumluluğunu taşıması kabul edilemez bir husustur. Hilafet iddiasını sürdürme halinde bu tür bir külfet de ortaya çıkacağından, hilafetin gereksizliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır.⁶⁸

Halifenin işbaşına gelmesinde ikinci yol önceki halifenin veliaht tayin etmesi demek olan *istihlâf* usulüdür. Hz. Ebubekir'in Hz. Ömer'i kendisine veliaht tayin etmesi bunun örneğidir. Ancak istihlâf yoluyla halife tayininin geçerli olabilmesi için hem tayin eden halifenin hem de veliaht tayin edilen kişinin halifelik için aranan bütün vasıf ve şartlara tamamiyle sahip bulunması gerekmektedir. Aksi durumlarda halifelik muteber olmaz.⁶⁹

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere hilafet, veraset yoluyla intikal etmez.⁷⁰ Bu, hilafeti, babadan oğula geçen saltanattan ayıran en önemli özelliklerden biridir. Konuyla ilgili makbul kaynak eserlerde hilafetin tesisi için üçüncü bir yol olarak "kahr ve istilâ" ile, yani güç kullanarak elde edilen halifelikten bahsedilmekte ise de bu yolla tesis edilmiş olan hilafet ancak ismen ve şeklen hilafet (*hilafet-i sûriye*) sayılabilir. Gerçekte bu, "saltanat ve tegallüp"ten ibarettir ve tamamen fiilî bir durumdur, gerçek hilafetle alakası yoktur.⁷¹

Halil Hulki ve arkadaşları ise halifenin seçimi için ilk dönem uygulamasının değerlendirilmesi sonucu ictihada dayanılarak çıkarılmış üç yol üzerinde

67 Seyyid Bey 1917'de yayınlanan *Medhal*'de ehl-i hal ve akdi "Payitahtta bulunan ricâl-i hükümet ve ashâb-ı tecrübe ve reviyet" olarak tanımlamakta ve bunların da "meb'ûsan ve â'yân" olduğunu tasrih etmektedir (bkz. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 110).

İsmail Kara, bu tanımda ülema ve meşayihın zikredilmeyerek, *ehl-i hall ve akd* kavramının *meb'ûsân* ve *a'yâna* indirgenmesinin, ehl-i hal ve akdin meşruyet kaynağının millet ve seçim oluşuna işaret maksadına mebni olduğunu söylemektedir (bkz. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 149). Bu indirgenenin tesadüfî olmadığı, hilafetin kaldırılması konusunda Meclis'e tanınan yetkide açıkça görülmektedir.

68 Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi*, s. 31-32. Elmalılı Hamdi Efendi tarafından 1908 yılında kaleme alınmış olan bir yazıda, halifenin, diğer ülkelerde bulunan müslümanlardan sorumlu olmayacağı yönünde ortaya konan görüş dikkat çekicidir: "Hilafet bir hükümet-i meşrûta-i İslâmiye reisi demektir. Bunun için memâlik-i ecnebiyyede bulunan müslümanlara velayeti yoktur" (bkz. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 148).

69 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 28

70 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 28.

71 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 29.

dururlar: Seçim, veliaht tayini ve adaylar göstererek bunlar arasından birisinin seçimi. Birincisi Hz. Ebu Bekir'in, ikincisi Hz. Ömer'in ve üçüncüsü de Hz. Osman'ın halifelige getirilme yollarıdır. Bu usullerin, ictihada dayandığını vurgulayan müellifler, zimnen, yeni ictihadlar yoluyla yalnızca halifenin seçim usulünün değil daha da ileri gidilerek bizatihî hilafet makamının mevcudiyetinin bile farklı biçimde yorumlanabileceğini îmâ ederler.

Söz konusu risalenin yaklaşık on sayfalık girişi, müelliflerin benimsedikleri İslam hukuk usulü prensiplerinin bir manifestosu gibidir. Buna göre temel kaynaklar *Kur'an* ve *Sünnet*'tir. Bunun dışında geçmişte ortaya çıkan icma ve yapılmış olan kıyaslar bugünkü müslümanları bağlamaz. İctihad kapısı açıktır: "Biz, ictihâdâtımızda hür ve müstakiliz. *Kur'an* ve *hadiste* bulamadığımız ahkâmı *vicdanımızdan* ahz u istinbât ederiz."⁷² Burada vicdandan maksad Büyük Millet Meclisi'nin vicdanıdır: "*Kur'an* ve *hadis* muktedâmıdır. Bunların haricindeki ahkâm ise maslahat-ı asra muvafıksa makbulümüzdür, değilse, *hakk-ı ictihâd* Büyük Millet Meclisi'ne ait bulunduğundan o icma'ın kıyas ve kararı muteberdir, mutâ'dır ve meşrudur."⁷³ Böylece Büyük Millet Meclisi ve dolayısıyla onun üyeleri, o günün ehl-i hal ve akdi olarak yorumlanmış olmaktadır.⁷⁴

Görüldüğü gibi bu metinde, girişte İslam hukuk teorisinin anlaşılmasında modern zamanlarda ortaya çıkan yeni yönelişlerin siyasî kaynaklı dikkat çekici bir örneğini bulmaktayız. Burada İslamî kavramların yerleşik muhtevalarının, kabul edilemez ölçüde değiştirildiği ve bu dini kalkış noktalarının, modern kavram ve kurumlar için birer meşru zemin olarak kullanıldığı görülmektedir. Dinî konularda belirli yetkinliğe ve donanıma sahip müctehidlerin işi olan ictihad, bir anlamda milletvekillerine ve Meclis'e devredilmekte, yine müctehidlerin bir görüş üzerinde birleşmesi anlamına gelen icmâ' da Meclis'in aldığı herhangi bir kararla özdeş hale getirilmektedir. Bu, şer'î kavramların sahip oldukları anlam çerçevelerinin gözardı edilerek belirli siyasî oluşumlar için birer dayanak olarak kullanılması gibi dikkate değer bir zihni farklılaşmanın göstergesi olarak görülebilir.

Hoca Şükrü de seçim ve veliaht tayini usullerinin halife seçiminde asıl olduğunu ancak bu iki usulün değişmez esaslar olmadığını, aksine "maslahatın muktezasına ve milletin takdirine tâbî" bulunduğunu dile getirir.⁷⁵ O gün için geçerli olan *maslahat* konusunda Hoca Şükrü de Seyyid Bey gibi düşünür: "Ehl-i hal ve akd olan Millet Meclisi tarafından hanedân-ı Âl-i Osman'ın ilmen ve ahlaken eslah ve erşedinin hilafete intihabı bugün için en muvafık maslahat ve en salim bir yol telakki olunmuştur."⁷⁶

72 Halil Hulki ve diğ., *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye*, s. 4.

73 Halil Hulki ve diğ., *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye*, s. 10.

74 Halil Hulki ve diğ., *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye*, s. 7.

75 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 18.

76 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 19. Seyyid Bey'in, Abdülmecid Efendi'nin seçimi hakkındaki görüşü için bkz. Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 23.

Buraya kadarki açıklamalardan anlaşıldığı üzere genel olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi, halifeyi seçme yetkisine sahip olan ehl-i hal ve akd meclisi olarak yorumlanmıştır. Ancak yerleşik ehl-i hal ve akd anlayışı ile Meclis'in karakteri arasında farklar vardır. Her şeyden önce Meclis yasama yetkisine sahip bir organdır. Oysa ehl-i hal ve akd klasik teoride yalnızca halifeyi seçmek ve ümmet adına ona bey'at etmek görevine sahiptir. Kadim İslamî kavramların içeriklerine dikkat edilmeksizin bazı şekil benzerliklerinden hareketle modern mekanizmalar için kullanılması, yaşanan tecrübenin nasıl yorumlandığı konusunda ipuçları içermektedir.

6. Hilafetin Varlık Nedeni (Hikmet-i Vücûdu)

Hilafetin fonksiyon açısından değerlendirilmesi, yeni bir siyasi örgütlenmenin meşru zeminde nereye oturduğunu tartışmak için gerekli görüldüğünden, halifeliğin gerçekte neyi hedeflediği ve hangi maksada yönelik olarak bulunduğu soruları önem kazanmaktadır. Böylelikle meselenin özü ortaya çıkarılacak ve karşılaşılan yeni durumlarda bu öze uygun tavırlar alınabilecektir. Hilafeti yorumlayan metinlerde hilafetin ya da hükümetin varlık sebebinin özel bir vurgu ile ele alınmasının sebebi bu olmalıdır.

Seyyid Bey'e göre hükümet demek olan hilafet bizatihi maksat değil, yalnızca bir "*vasıta*"dır. Dolayısıyla esas gaye "tevzi'-i adalet ve hukuku sıyanetle millet-i İslâmiyeye temin-i saadettir".⁷⁷ Bu yolda çalışacak olan halifenin, biri dinî diğeri dünyevî olmak üzere iki vazifesi vardır: "Halifenin dinî vazifesi, şe'âir-i dîniyeyi ikâme, fezâil-i İslâmiye ve hakâyık-ı şer'iyeyi ilâ ile İslâmiyetin inkişâf ve te'âlsine hizmettir. Dünyevî vazifesi de *mütemeddin* bir devlet ve hükümetin malum olan vezâifini büyük bir ihtimam ve itina ile ifâ etmektir".⁷⁸

Saltanatın hilafetten ayrılarak ilga edilmesinden sonra yazıldığı ve ikinci yarısı hilafetle saltanatın ayrılmasının mümkün olduğu konusuna ayrılmış olduğu halde risalede bu ifadelerin yer alması, ilk bakışta Seyyid Bey'in, hilafetle saltanatın ayrılamaz olduğunu savunduğu gibi çelişkili bir durum ortaya çıkarıyorsa da aslında buradaki ifadelerin, eserin ikinci kısmında halifenin vazifelerinin bir meclise devredilmesinin mümkün olup olmadığı konusu tartışılırken⁷⁹ elverişli bir zemin sağlayacağı düşünülmüş olabilir.

Hoca Şükrü fıkıh kitaplarında halifenin vazifeleriyle ilgili olarak zikredilen ana başlıkları sayar: "Din ve itikadı muhafaza, ahkâm-ı şer'iyeye ve i'lâmâtın icrasıyla davaların fasıl ve rü'yeti, can ve mal ve ırzın te'min-i masûniyeti, ukûbâtın icra ve tatbiki, serhaddin muhafazası, cihad, ganâim ve tekâlifin bernehc-i şer'î tevzi ve taksimi, beytü'l-mâlden verilecek maaşların tayini, umûr-ı idare ve maliyeye emin ve sahib-i re'y kimselerin tayini, umûr-ı devlete sa'y ü ikdam ile şuûn ve vekâyi'in hüsn-i cereyanına mütemadiyen ihtimam."⁸⁰

77 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 32.

78 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 32-33.

79 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 58.

80 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 21. Şükrü

Hoca Şükrü bu listede, Seyyid Bey'in açık seçik olarak yaptığı dinî/dünyevî vazifeler ayrımında dinî vazifeler kısmında yer alan vazifelerin de hükümetlerin işi olduğu görüşündedir. Halifenin vazifelerini özetlerken şunu söyler: "Yani bir hükümete ait ne kadar işler varsa umumunun ifası makam-ı hilafete aittir."⁸¹

Halifenin görevleri sayılırken dinî/dünyevî şeklindeki ayrımla ilgili olarak İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde etraflı bir tasnif bulmaktayız. Esas itibarıyla halifelikle ilgili olan dinî görev ve memuriyetlerden⁸² bahsettikten sonra İbn Haldun, "Devlet ve saltanatta rütbe, memuriyet ve lakaplar" başlığını taşıyan bir bölümde devletin idaresiyle ilgili görevlerden bahsederken bu görevlerin halifelik görevlerine dahil olduğunu söyler. Buna gerekçe olarak da halifeliğin, Şeriat hükümlerinin kuşatıcılığından dolayı din ve dünya işlerini kendinde toplamış olmasını gösterir.⁸³

7. Halifenin Yetkileri: *Velayet-i 'âmme*

Halifenin sorumluluğu konusu, hilafetin zayıflatılan konumuna bağlı olarak daha fazla öne çıkarılmış bir konudur. Bunda meşrûti hükümetin İslam'a uygunluğunun savunulmasına şer'î bir dayanak arayışının etkili olduğu görülmektedir. Halifenin kanun karşısındaki sorumluluğu konusu, II. Meşrutiyet döneminde halifeliğin içerdiği saltanat kavramının ihtiva ettiği olumsuzlukları bertaraf etmek için bir çıkış yolu olarak görülmüş, aynı yaklaşım hilafetin maddî güç ve kudretten arındırıldığı dönemde de sürdürülmüştür.

Halifenin sorumlu oluşu ile ilgili olarak Seyyid Bey, Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nde yer alan "Zât-ı hazret-i padişâhînin nefs-i hümayunu mukaddes ve gayr-i mesuldür" (md. 5)⁸⁴ ibaresinin Avrupa anayasalarından alınmış olduğunu ve şer'î-i şerife tamamen muhalif olduğunu belirtir. İslâmiyet'te hiç kimse mukaddes değildir; ancak "insanlara ait mukaddes bir şey varsa o da hukûktur"⁸⁵

Halife manevî olduğu kadar dünyevî açıdan da sorumludur. Haklar ve cezâî sorumluluk açısından toplumun diğer fertleriyle halife arasında herhangi bir farklılık yoktur. Hukuk önünde eşit derecede sorumludur.⁸⁶

Hoca'nın saydığı bu vazifeler Mâverdî tarafından on kalem altında sayılmıştır (bkz. Mâverdî, *el-Ahkamu's-sultaniyye*, s. 18).

1 Kasım 1922 günkü Meclis toplantısında yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Paşa'nın halifenin göreviyle ilgili tanımlaması da esas itibarıyla kadim hilafet anlayışının izlerini taşımaktadır: "Vazifesi âlem-i İslâm'da ahkâm-ı Kur'aniyenin te'mîn-i tatbikâtından ibâret olan halife (...)" (bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, (Birinci Devre), c. 24, TBMM Mtb., Ankara, 1960, s. 308; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. 1, s. 265).

81 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 22.

82 Bu görevler için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1, s. 554-598.

83 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1, 598 vd., özellikle s. 600.

84 Kili, Suna - Gözübüyük, A. Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985, s. 31.

85 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 34.

86 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 34.

Hoca Şükrü de hükümet demek olan hilafetin “Avrupanın teokratik dedikleri ilahi bir sultan”ın yönetimi olmadığını, papaninkine benzer bir masumiyete (ilahi sorumsuzluk) sahip olmayan halifenin dîni bakımdan kural koymaya da yetkili olmadığını ve yaptıklarından sorumlu olduğunu belirtir. Halife de şahsı itibariyle diğer fertlerle aynı haklara sahip olup, şer‘i hükümlere uyma bakımından farklı bir konuma sahip değildir.⁸⁷

Halifenin yetkilerinin kaynağı ve sınırları, bu yetkilerin sınırlandırılması ve kısmen ya da tamamen devredilmesi aşamasında büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple, Seyyid Bey'in bu konuyu açıklarken otorite anlamına gelen *velâyet* kavramını İslam hukuku çerçevesinde çeşitli anlamlarıyla derinlemesine incelemesi özel bir anlam kazanmaktadır.

Seyyid Bey'in ifadesiyle, “halifenin haiz olduğu kuvvete, halk üzerinde tasarruf-ı ‘âmm selâhiyetine lisan-ı fıkıhta velayet-i ‘âmme denir. Halife bu kuvveti doğrudan doğruya millettten ahz u iktibâs eder. Bu kuvvet, bu hakimiyet, milletin kendi hakkıdır. Millet bunu bey‘atle halifeye tefvîz eder”.⁸⁸ Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere halifenin otoritesi, halktan aldığı yetkiden kaynaklanır.

Halifenin halk üzerindeki yetkisinin esasını teşkil eden *velâyet* kavramı, halifenin yetkilerinin kaynağını gösterdiğinden siyasi anlamda önemli bir hareket noktası oluşturmaktadır. Seyyid Bey, kavramı İslam hukukunda anlaşılması gerektiği şekilleriyle ele alarak belirli bir sonuca ulaşmayı hedefler. İslam hukukunda velayet, “ister muvafakat etsin ister etmesin gayr üzerine söz geçirmektir” şeklinde tarif edilmiştir. Bunun anlamı başkaları hakkında onların rızaları bulunmaksızın cebren tasarrufta bulunmaktır ki İslam'da baba hariç hiç kimse bu yetkiye sahip değildir.⁸⁹

Bu noktada Seyyid Bey İslamiyette her bir ferde tanınmış olan vazgeçilemez ve ihlal edilemez üç tür *‘hakk-ı esâsî’* nin mevcudiyetini savunarak bunu dayanak olarak kullanır: “*Hakk-ı ismet*” (kendini koruma hakkı), “*hakk-ı hürriyet*” ve “*hakk-ı mülkiyet*”.⁹⁰

87 Hoca Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, s. 21.

88 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 36.

89 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 36.

90 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 37. Seyyid Bey bu haklar şemasını 1922'deki “hak mefhumu” ile ilgili bir konferansında etraflı olarak dile getirmiştir (bkz. Seyyid Bey, *Konferans: Hak Mefhumununun ve Kuvve-i Müeyyidesinin Suret-i Telakkisi Hakkında İslâm Felsefe-i Hukukuyla Avrupa Felsefe-i Hukuku Arasında Bir Mukayese*, Kader Mtb., İstanbul, s. 38 vd). Burada dikkat çeken başka bir nokta, *Medhal*'deki hilafetle ilgili kısımda velayet-i âmme kavramının mahiyeti ve şümülü meselesinin etraflı bir şekilde tetkik edilmesine rağmen orada bu hak tasnifine yer verilmemiş olmasıdır. Çünkü *Medhal*'deki kısmın kaleme alınmasında vurgu başka noktadadır ve büyük ölçüde teknik anlamda fikhî meselelerle örneklendirilmiştir (bkz. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 112-120). Kanaatimizce orada Seyyid Bey daha çok halifenin özellikle ulema karşısındaki durumunu tesbite ağırlık vermekte ve halkın kendisine tefvîz-i emr etmiş olduğu halifenin, meşrû ölçüler içinde yaptığı işlerde kendisine tâbi olunması gerektiğini belirtmektedir. Böyle bir yaklaşımın ön plana çıkmasında *Medhal*'in yayımlandığı dönemde tartışmalara konu olan, şer‘iye mahkemelerinin Şey-

John Locke'ın tabii haklar teorisinin⁹¹ İslâmî bir versiyonu gibi görünen bu haklar, Seyyid Bey'e göre Avrupalı filozofların görüşlerinden, doğdukları kaynak bakımından farklılık taşır. İslâmiyete göre bu haklar herhangi bir hükümet, cemiyet ya da ictimai bünye tarafından verilmiş olmayıp, fertlerin insan oluşlarının bir gereği olarak kendilerine *ilahi bir bağış*tır, bir emanet ve sorumluluktur.⁹²

Seyyid Bey velayet kavramının iki ayrı taksiminden bahseder. Birinci taksime göre velayet iki kısımdır: 1. “*Velâyet-i zâtiye*”, 2. “*velâyet-i gayr-i zâtiye*” veya “*velâyet-i tefvîz*.” Birincisi velayet yetkisine sahip olan kimsenin (*velî*) taşıdığı özellikten kaynaklanan velayettir ki babanın küçük çocuğu üzerindeki velayeti bu türdendir.⁹³ Velayet-i gayr-i zâtiye veya velayet-i tefvîz ise velînin şahsından kaynaklanmayıp bir sözleşme ile tefvîzde bulunmasıyla meydana gelir. Halifenin velayeti bu türden olup “ümme-i İslâmiye namına ve ona izafetle ehl-i hal ve akd tarafından akd-i hilafet ve bey'atle kendisine tefvîz olunmuştur. (...) Bu sebeple hal' veya feragat vukuunda millet üzerindeki hakk-ı velâyeti sâkit olur.”⁹⁴

Velayetin bir başka açıdan iki çeşidi vardır: 1. “*Velâyet-i âmme*”, 2. “*velâyet-i hâssa*”. Birincisi milletin bütün fertlerine şamil ve onların her türlü iş ve ihtiyaçları üzerinde velayet demek olduğundan halifenin velayeti bu kısma girmektedir. Velayet-i hâssa ise, velî, vasî, baba, kadı ve valinin velayetlerinde olduğu gibi hem kapsadığı şahıslar hem de işler bakımından sınırlıdır; herkese ve her işe şamil değildir.⁹⁵

Halifenin haiz bulunduğu hakimiyet ve velayet-i âmmenin, bir *velâyet-i tefvîz* olması itibarıyla, ferdî velayet ve hakimiyetlerin bir muhassalası olduğunu ve doğrudan doğruya millettten, “heyet-i ictimâiye-i İslâmiye”den alınmış olduğunu vurgulayan Seyyid Bey, bunun *hakimiyet-i milliye* mefhumu ile aynı anlama geldiği sonucuna varır.⁹⁶

Buna karşılık meliklerin ve sultanların haiz oldukları hakimiyet ve velayet

---

hülisamlık'tan alınarak Adliye vekaletine bağlanması olayının şer'î bakımdan izah edilmesi keyfiyetinin etkisi muhakkaktır. Ayrıca kanunlaştırmalarda hükümetin çeşitli icthadlar arasından seçim yapabileceğinin gösterilmesi de en temel hedeflerden birisidir.

91 Locke'ın tabii haklar teorisi ve bu teorinin siyaset felsefesi açısından sonuçları için bkz. John Locke, *Two Treatise of Government*, trc. W. S. Carpenter, Everyman's Library, New York 1976, Second Treatise, s. 117 vd.; C. B. Macpherson, *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Clarendon Press, Oxford, 1979, s. 228-233.

92 Seyyid Bey, *Hak Mefhumu...*, s. 38-39.

93 Babanın, küçük çocuğu üzerindeki velayetinin meşruiyeti babalık sebebiyle kendisinde fitraten mevcut olan “şefkat-i kâmile”den dolayıdır. Ayrıca babanın küçük çocuğu hakkındaki tasarrufları çocuğun zararına olmamak üzere kayıt altına alınmıştır. Bu konuda bkz. Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 37-38; krş. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 113.

94 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 38; krş. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 113-114.

95 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 38.

96 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 39.

fikhen meşrû olan velayet değildir; saltanattan, cebir ve tasalluttan ibarettir. Nitekim padişaha *sultan* denmesi de buna dayanır.⁹⁷ Bu durumda padişaha veya sultana itaatin gerekli ve onun uygulamalarının geçerli sayılması zaruretten dolayıdır; sahip olduğu kuvvet karşısındaki çaresizlikten gelir. Aslında onun hal' edilerek gerekli bütün şartları taşıyan bir zatın hilafet makamına geçirilmesi gereklidir. Bu konuda girişilecek harekette milletin en az zararına olacak yol seçilir. Eğer tefrika ve zarar sözkonusu olmayacaksa bu şahıs hal' edilir. Aksi takdirde, Allah'ın hükümlerine aykırı olmayan hususlarda ona itaat edilir.⁹⁸

B.Sınırlandırılmış Hilafet Anlayışı ve Şer'î Dayanakları

1. İslam Toplumu ve Siyasal Yönetim

Buraya kadar olan kısımda hilafetin mahiyeti ve temellendirilmesi için yapılan tanımlamalar, halifenin haklarının sınırlandırılması veya diğer bir ifadeyle saltanatın hilafetten ayrılmasının şer'an mümkün olup olmadığı sorusunun cevabını bulmaya yöneliktir.

Seyyid Bey, bu arayışı dile getirdiği *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye* adlı risalesinin ikinci kısmına, halife nasb ve tayininin ümmet üzerine bir vecibe olup olmadığı sorusuna cevap aramakla başlar. Her şeyden evvel milletin kendi işlerini bizzat yürütmesine pratikte imkan yoktur. Bu durumda, milletin kendisine ait işleri gördürmek üzere bir başkasına yetki vermesinin (tefviz) gerekli olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Ancak bu tefvizin halife veya imam unvanını taşıyan tek bir kişiye veya usulüne uygun olarak seçilerek oluşturulmuş bir temsilciler heyetine yapılabileceği konusu, meselenin esas noktasını oluşturmaktadır.⁹⁹

Hilafet meselesinin ele alındığı kelâm kitaplarından anlaşıldığına göre *Ehl-i Sünnet*'in çoğunluğu, sözüne itaat edilecek, emir ve nehyine uyulacak bir imam nasb ve tayininin İslam ümmeti üzerine vacip olduğu görüşündedirler. Ancak bu görüşlerin dikkatli bir incelemesi, vacip olan hususun "*re'ss-i hükümet*", yani milletin başıboş ve karışıklık içinde bırakılmaması olduğunu gösterir. "Bu maksat ise, âdil ve müdebbir, hüsnüniyet sahibi bir imam nasb ve tayini ile hasıl olacağı gibi, zabt u rabtı, nizam ve intizamı kâfil *herhangi bir şekl-i hükümet* tesisi suretiyle de hasıl olur." Önemli olan, insanların hak-

97 Ziya Gökalp de *sulta* ile *velayet* arasında benzeri bir ayrıma giderek, velayet sahibine sevgi ve hürmet temeline dayanan bir itaat söz konusu iken, sulta sahibine korkudan kaynaklanan bir itaatin mevcut olduğunu söyler. Ona göre "velayet demokratiğin esası olduğu gibi, sulta da emperyalizmin temelidir." Ziya Gökalp'in "Vekalet ve Sulta" başlığını taşıyan ve yaklaşık olarak aynı muhtevaya sahip birisi *Cumhuriyet* gazetesinde diğeri *Küçük Mecmua* (sy.32, 1923)'da çıkmış iki yazısı bulunmaktadır. Bu yazılar için sırasıyla bkz. Ziya Gökalp, *Makaleler IX*, Haz. Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980, s. 98-101 ve Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, Haz. M. Abdülhalük Çay, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 126-127.

98 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 40.

99 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 41-42.

larının zayi olmasına ve milletin işlerinin sahipsiz kalmasına meydan verilmesidir.¹⁰⁰

Bu noktada Seyyid Bey, *Şerh-i Mevâkif* ve *Şerh-i Mekâsîd* gibi kelâm kitaplarında yer alan ve ümmetin başıboş bir halde karışıklık içinde bırakılmasındansa padişah ve sultanın istibdadına katlanmanın “*ekven-i şerreyn*” prensibi gereği olduğu yolundaki açıklamaları kendi zamanı için geçerli görmez. Zira önceki “ulemâ-i İslam, bugünkü eşkâl-i hükûmeti bilmezlerdi, çünkü zamanlarında mevcut değildi, görmemişlerdi. Bu cihetle o yolda beyân-ı mütâla‘a etmekte mazurdurlar. Fakat biz mazur olamayız. Zira biz zamanımızda hükümdarsız, padişahsız öyle şekl-i hükûmetler görüyoruz ki memleketi daha güzel idare ediyorlar, hukûk-ı nâsı daha âdilâne siyanet eyliyorlar. Evet, o vakitki efrâdın *terbiye-i siyâsiye* ve *seviye-i ictimâiyeleri*, bu türlü hükûmet teşkiline müsait olmayabilir. Bunu biz de teslim ediyoruz. Lakin bu başka bir meseledir.”¹⁰¹

2. Gerçek ve Şekli Hilafette Halifenin Yetkilerinin Sınırlandırılması

Hilafetin saltanat yönünün ayrılması ya da hilafetin görev ve yetkilerinin sınırlandırılması ve bunun hangi ölçüde olacağı sorusuna cevap ararken, daha önce yapılmış olan gerçek hilafet/şekli hilafet ayrımının esas alındığını görmekteyiz. Şimdi bu iki hilafet şeklinde hilafetin görev ve yetki alanının daraltılması durumunu gözden geçirelim.

Hakiki hilafet, “saf ve nezih ve nezaheti nisbetinde âdil ve şefik bir şekl-i hükümet” olduğundan Peygamber'in yolunda giden bu tür hilafetin mevcut olduğu durumlarda halifenin yetkilerinin kısıtlanmasına ihtiyaç yoktur. Bu tür hilafette zaten İslam'ın hedeflediği adil yönetim gerçekleşmiştir. Halife, Hz. Peygamber'in idaresini örnek alacak, Allah korkusuyla, ilahi bir emanet kabul ettiği görevleri ehline verecek ve “pederâne bir siyaset takip edecek”tir.¹⁰² Görüldüğü gibi burada velayet kavramında mündemiç bulunan müsbet çağrışımlar dile getirilmektedir.

Seyyid Bey, bu tür hilafeti ilk dört halife ile Halife Ömer b. Abdilaziz'in yönetimlerine hasretmekte ve onların, emsali görülmemiş bir dinî hassasiyete sahip olduklarını belirterek hayatlarından ve yönetimlerinden uzun uzun örnekler getirmektedir.¹⁰³ Bununla birlikte onların hilafetlerinde bile bazı sınırlamaların yapılması teorik olarak mümkündü. Böylesine erdemli halifelerin yönetiminde birtakım sınırlamaların getirilmiş olması, bir şekilden ibaret olan yozlaşmış hilafet yönetimlerindeki sınırlandırmalar için hukukî bir zemin de ihtiva etmektedir.¹⁰⁴

100 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 42-43.

101 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 44.

102 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 45.

103 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 50-51.

104 Buna bir örnek olarak Seyyid Bey, Hz. Ömer'in vefatından sonra onun belirlediği şura meclisinin hakem tayin etmiş olduğu Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ali'yi tercih edip ona bey'at için Kitab, Sünnet ve Ebu Bekir ile Ömer'in uygulamalarına uymayı şart koşması, Hz. Ali'nin ise Kur'an ve Sünnet'e uy-

Seyyid Bey, *meşveret* prensibinin hakiki hilafette dahi geçerli bir prensip olmasını, halifenin yetkilerinin kısıtlanabilmesi için bir dayanak olarak kabul eder. “Onların işleri aralarında şûrâ iledir”¹⁰⁵ âyetinin hükmü gereği İslam'a göre yönetimde asolan *meşverettir*.¹⁰⁶ Hz. Peygamber bile masum (günahtan ve hatadan korunmuş) olmasına rağmen, hakkında vahiy bulunmayan işlerde meşveret emri almıştır. Fakat meşveretin nasıl yapılacağı konusunda *Kur'an*'da ve hadislerde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Zamanla, şahısların durumlarına, örf ve âdete göre değişmesi gereken meşveretin usûl ve tarzının tesbiti zamanın gereklerine bırakılmıştır. Meşveret veya diğer adıyla şûra'nın bağlayıcı bir mekanizma olarak benimsenmesi, modern döneme has bir tavidir. Klasik anlayışta şûra bağlayıcı bir prensip olmaktan çok tavsiye edilen ahlakî bir mekanizma olarak yer almaktadır.¹⁰⁷

Halifenin yetkilerinin sınırlandırılması meselesi esas itibarıyla ikinci tür hilafeti oluşturan, *şekli hilafette* önem kazanmaktadır. Zira tarih boyunca Râşid halifeleri takip eden dönemlerde ve halihazırda mevcut olan hilafetler bu tür hilafettir, yani “mülk ve saltanattan” ibarettir.¹⁰⁸ Seyyid Bey bunu göstermek için İslam tarihinde bu görüşü destekleyen olayları zikreder. Bunlar arasında Ebû Hanife (v. 150/767) ve Zeyd b. Ali (v. 122/740) gibi bazı İslam hukukçularının kendi dönemlerindeki siyasî idareye karşı olan menfi tavırları ve çeşitli dönemlerde hilafet adını taşıyan yönetimlerin istibdada dayanan idarelerinden örnekler dile getirilir. Emevî ve Abbâsî halifeleri yanında Osmanlı halifelerinin de işledikleri *cürümlere* işaret edilir.¹⁰⁹

Seyyid Bey, dört halifeden sonraki dönemde asırlardan beri adına hilafet denilen şeyin saltanattan başka bir şey olmadığı, ihtiras ve istibdada dayanan bu saltanatın yetkilerinin ve vazifelerinin sınırlandırılmasının cevazında hiçbir şüphe bulunmadığı kanaatindedir.¹¹⁰ Bunun bir gerekçesi de “millet-i İslamiye” üzerindeki zulüm ve zararın yine bir İslam hukuku prensibi¹¹¹

mayı kabul etmekle beraber sonraki şartı kabul etmeyip bu iki kaynakta hakkinda nass bulunmayan hususlarda kendi rey ve ichtihadına göre hareket edeceğini söylemesi sebebiyle Abdurrahman b. Avf'ın iki defa daha tekrardan sonra aynı kayıt ve şartı kabul eden Hz. Osman'a bey'at etmesi olayını zikretmektedir (bkz. Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 48-49).

105 Şûrâ 42/38.

106 Meşveret teriminin tarih boyunca kullanımı ile ilgili İngilizce bir tetkik için bkz. Bernard Lewis, “Meşveret”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1981-82), s. 775-782.

107 Meşveret kavramının tefsirlerde nasıl açıklandığı ve II. Meşrutiyet döneminde İslâmcılar tarafından nasıl kullanıldığı konularında bir değerlendirme için bkz. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 165 vd.

108 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 51.

109 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 51-55.

110 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 55.

111 Bu prensip “Zarar ve mukabele bi'z-zarar yoktur” (*Mecelle*, md. 19) şeklinde ifade edilen fıkıh kaidesidir. Seyyid Bey'in, mefhumunu kullandığı ama zikretmediği ve sözü edilen prensibi tamamlayan diğer bir kaide de şudur: “Zarar izâle olunur” (*Mecelle*, md. 20).

doğrultusunda kaldırılması gereğidir. Hal böyle olunca, halifenin hükümlerlik haklarının sınırlandırılması kanun koyucu (Şâri') olan Allah'ın gözettiği maksada aykırı olması bir yana daha da muvafiktir. Kendi deyimiyle, “*demek ki zamanımızda mülk ve saltanattan ibaret olan hilafeti takyîd etmek câiz olmak şöyle dursun, hatta vacipmiş bile*”.¹¹²

Bu noktada Seyyid Bey, yukarıda kötülükleri sayılan tarihsel hilafet yönetimlerindeki problemlerin bertaraf edilmesi için, adil bir yönetici olmaktan çıkan halife ya da padişahın görevden alınarak yerine gerekli şartları taşıyan ve İslam'ın öngördüğü prensiplere uyan bir halifenin görevlendirilmesinin de bir çıkış yolu olabileceği şeklindeki bir düşünceye karşı çıkar. Ona göre bu sağlam bir yol değildir; zira geçmişteki tecrübelerin de gösterdiği üzere gelen gideni aratmaktadır. O nedenle bu konuda alınacak en etkili ve köklü tedbir halifenin, “ikây-ı zarar edemeyecek bir hale” getirilmesidir.¹¹³

3. Halk ile Halife Arasındaki Vekalet Sözleşmesinin hukukî Sonuçları ve Hilafetin Sınırlandırılması

Halifenin yetkilerinin sınırlanması için, tarihsel olarak hilafet kurumunun saltanata dönüşmüş olması sebebiyle millete verdiği zararın giderilmesi prensibi yanında ikinci bir dayanak da İslam hukukundaki *vekalet* sözleşmesinin hukukî sonuçları çerçevesinde müvekkilin vekiline sınırlı tasarruf yetkisi verme hakkıdır.

İslam hukukunda vekalet sözleşmesi kapsam itibarıyla farklı derecelerde yapılabilir. Başka bir ifadeyle vekalet, herhangi bir şart ya da kısıtlama bulunmaksızın *mutlak* olarak verilebildiği gibi, bir şarta bağlı (*meşrûat*) ya da belirli bir kayıt ile sınırlanmış (*mukayyed*) olarak da verilebilir.¹¹⁴ Mukayyed olan vekalette vekil, müvekkilin koyduğu kayıt ve şartlara uygun davranmakla yükümlüdür. Ayrıca vekil, müvekkilin iznine bağlı olarak¹¹⁵ kendisinin yapmakla görevlendirildiği işi yapmak üzere üçüncü şahısları vekil tayin edebilir.¹¹⁶

İslam hukukunda vekalet akdi hükümleri arasında yer alan bu iki esasan hareketle hilafetin sınırlandırılması konusunda biri “*aşağıdan yukarıya*,” diğeri “*yukarıdan aşağıya*” olmak üzere iki yoldan bahsedilebilir. Birincisinde, müvekkil durumundaki millet, bir halifeye görev tevdi edeceği zaman peşinen dilediği şart ve kayıtları ortaya koyar; halife olacak zat bu şartları kabul ederse kendisine bey'at edilerek halifeliği geçerli hale gelir. Aksi takdirde bu görev için bir başkası aranır. İkincisinde ise halife bizzat hilafetin kendisine tanıdığı hak ve vazifeleri “bir veya birkaç zata, *icra vekilleri heyetine*

112 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyyet-i Milliye*, s. 56.

113 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyyet-i Milliye*, s. 57.

114 *Mecelle*, md. 1456.

115 Vekil, müvekkilin izni olmaksızın üçüncü şahısları tevkil edemez (bkz. *Mecelle*, md. 1466). Yine aynı maddede ifade edildiği üzere, vekilin tayin ettiği vekiller, doğrudan müvekkilin vekili konumunu kazanırlar.

116 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyyet-i Milliye*, s. 57.

veya *millet meclisine* veyahut *heyet-i mecmûasına* tefvîz eder.”¹¹⁷

Görüldüğü üzere ikinci şekilde, fiili olarak mevcut olan bir halifenin, sahip olduğu yetkileri bir meclise devretmesi sözkonusudur. Yani, hükümet etme konusundaki vekaletin sınırlandırılmasından çok, vekil durumunda olan halife müvekkil olan millettten aldığı yetkiye dayanarak vazifelerini üçüncü şahıslara tevkiil etmektedir. Dolayısıyla vekilin vekili ya da vekilleri durumunda olan “millet meclisi” ya da “icra vekilleri heyeti”, İslam hukukunun yukarıda işaret ettiğimiz hükmü gereğince müvekkil olan milletin doğrudan vekili haline gelmektedir.

Seyyid Bey bu iki sınırlama şeklini tarihsel örneklerle delillendirir. Birinci şekil için Hz. Osman'ın seçimini,¹¹⁸ ikincisi için ise Ebu'l-Kâsım Ahmed isimli bir zatın Mısır'da Abbâsî halifelerinin halefi olarak ortaya çıkması ve hilafetle ilgili yetki ve vazifeleri Sultan Baybars'a (1260-1277) tefvîz etmesini örnek gösterir. Buna göre hilafetin Sultan Selim (1512-1520) vasıtasıyla Osmanlılara intikaline kadar geçen yaklaşık üç asırlık bir dönem süresince Mısır'da saltanat hilafetten ayrılmıştır. Bunun şer'î bakımından geçerliliği konusunda ise Seyyid Bey, o dönemde aralarında 'İzzüddîn b. Abdisselâm (v. 660/1261) gibi fakihlerin de bulunduğu Mısır ülemâsının tasvibini delil olarak öne çıkarmaktadır.¹¹⁹

Seyyid Bey vekalet sözleşmesi çerçevesinde yaptığı izahları, 3 Mart 1924'te hilafetin kaldırılması ile ilgili olarak yaptığı konuşmada bir adım daha ileri götürerek *mutlak* ve *mukayyed* hükümet (ya da hilafet) şekillerine bir de *cumhuriyet* kavramını ilave eder.¹²⁰ Cumhuriyet, milletin, kayıtlı ve şartlı (*mukayyed* ya da *meşrûta*) da olsa hiç kimseye vekalet vermemesi durumudur. Bu takdirde millet kendi işini kendisi bizzat görmeyi istediğinden vekile ihtiyaç duymamaktadır. Böylece olay Seyyid Bey'in ifadesiyle “basit bir hukukî mesele” olarak “çocukların bile anlayacağı” bir hale gelmektedir. Artık hilafetin ilgasına karşı çıkmak, zulüm altında yaşamaya olan alışkanlıktan başka bir sebebe dayanamaz.¹²¹

117 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 58.

118 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 58.

119 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 58-60.

120 Geçen yüzyılın sonlarında Ali Suavi de hükümetleri, “hükümet-i meşrûta” ve “hükümet-i mutlaka” olarak ikiye ayırmıştır (bkz. Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 108-109).

Daha sonra Âtîf Efendi'nin bu tasnifi biraz daha genişlettiğini görüyoruz. O, dört hükümet şekline bahsetmektedir: “hükümet-i mutlaka”, “hükümet-i meşrûta”, “hükümet-i cumhuriyet” ve “hilafet-i kâmile.” Daha geniş bilgi için bkz. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, s. 102.

121 Seyyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şer'iyesi*, s. 45. İslâm tarihindeki ilk hükümetlerin şekli ile ilgili olarak zamanın Şer'îye Vekili Mustafa Fevzi Efendi'nin 9 Teşrin-i sâni 1923'te İstanbul'a gelişinde kendisine sorulan bir soru üzerine yaptığı şu açıklama da ilginçtir:

“Cumhuriyetin bizim için bir gaye olduğunda şüphe yoktur. Biliyorsunuz ••

Halifenin, yetkilerini Meclis'e terketmesi konusunda Şer'îye Vekili Mehmed Vehbi Efendi'nin, 18 Kasım 1922 günkü Meclis toplantısında halife seçimi tartışmaları esnasında yaptığı konuşmada dile getirdiği hususlar Seyyid Bey'in görüşüyle aynı paraleldedir. Vehbi Efendi halifenin vazifelerini ve halifede bulunması gereken şartları saydıktan sonra, gerekli şartların hepsini taşıyan bir şahsın bulunmasının imkansızlığını söyleyerek o gün için mümkün olan çıkış yolunu gösterir: "(...) Biz bir halifeye biat ederiz. Bu müslümanlar için vaciptir, lazımdır, hatta tehiri de caiz değildir. Bu halife de lazım gelen vezâif-i şer'îyesini Meclis'e terk eder. Meclis vasıtasıyla icra ettirebilir."¹²²

4. Milli İradenin Temsili: *Meclis Hükümeti*

Görüldüğü gibi Seyyid Bey'in ortaya koyduğu argümanlar silsilesinin sonu milletin temsilcisi olan bir Meclis ve bu meclisin yönetimine, daha açık bir ifadeyle parlamenter bir sisteme varmaktadır. Maddî güçten arındırılmış bir halifeliğin ve halifenin görevlerini devralmış bir Millet Meclisi'nin şer'î temeller üzerinde meşrulaştırılması için Seyyid Bey en son olarak İslam hukuk felsefesinin kimi prensipleri üzerinden yürüyerek kendince şer'î sonuçlara varır.

Millete ait maslahatların adalet esası ve bir nizam çerçevesinde tedvîr edilmesi Seyyid Bey'in hükümetin meşruluğu için dile getirdiği en temel kıstastır. Buradan hareketle meşverete dayanan ve adil bir yönetimi öngören bir hükümet şekli için *Kur'an* ve hadislerde şer'î bir engel bulunmamaktadır. Zira "maksad-ı Şâri" (Allah'ın koyduğu hükümlerde gözettiği amaç) tahakkuk ettiği müddetçe hükümetin şekli şer'î bakımdan ehemmiyet taşımaz. Bu sebeple "zamanın icabatına tâbî olan mesail cümlesinden" olan hükümet şekli ile ilgili olarak ayrıntılı hükümler konulmamış, bu konu zamanın ve kamu yararının gerekleriyle halkın içinde bulunduğu sosyal şartlara bırakılmıştır. Dolayısıyla bu değişkenlere bağlı olarak bu konudaki hükümler değişiklik gösterecektir. Bu da fakihlerin "Ezmanın tebeddülüyle ahkâmın tebeddülü inkar olunamaz"¹²³ şeklinde ifade ettikleri prensibin bir örneğidir.¹²⁴

Seyyid Bey, hilafet ya da daha geniş anlamda hükümet şekli ile ilgili olarak naslarda belirleyici hükümlerin bulunmamasını İslam hukuk felsefesinde tartışmalı bir konu olan "ibâha-i asliye"¹²⁵ kavramından hareketle açıklar. Bu-

ki âlem-i İslâm'ın ilk hükümetleri cumhuriyet şeklinde idi. Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman (r.a.) birer reis-i cumhurdan başka bir şey değillerdi. İşte bugün 14 asırdan sonra yine eski şekl-i hükümete avdet etmiş oluyoruz" (*Vatan*, 10 Teşrin-i sâni, 1339/1923).

122 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Birinci Devre, c. 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985, s. 1053.

123 Mecelle, md. 39.

124 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 60-61, 66.

125 Hakkında şer'î hüküm bulunmayan hususların esas itibarıyla yasak sayılmaması gerektiği prensibi. Hakkında nass bulunmayan hususlarda, ibâha-i asliye prensibinin geniş bir çerçeve içinde tatbik edilerek, hakkında menfi bir hüküm bulunmayan her hadisede cevâza hükmedilmesi konusunda II. Meşrutiyet ↔

na göre hakkında nas bulunmayan hususlarda Şâri'in maksadına uygunluk dikkate alınır. Eğer uygunsa veya aykırı olduğu bilinmiyorsa caiz olduğuna hükmedilir.¹²⁶ Seyyid Bey risalesinin başka bir yerinde, hakkında nas bulunmayan meselelerde nasıl bir tavır takınılacağı konusunda müslümanların tamamen hareket serbestisine sahip olduklarını ve verecekleri hükümden dolayı da dinî bakımdan mesul olmayacaklarını ifade eder.¹²⁷ Halil Hulki ve iki arkadaşı da, daha önce aktardığımız üzere, aynı yaklaşımı risalelerinde şu sözlerle ifade ederler: "*Kur'an* ve hadiste bulamadığımız ahkâmı vicdanımızdan ahz u istinbat ederiz."¹²⁸

İslam hukuk felsefesine dayanılarak yapılan çıkarımların cevaplandırmak istediği soru şudur: "*Fî'l-asl hikmet-i teşrî'e ve maksad-ı Şâri'e muvâfık olan bugünkü şekl-i hükümet neden câiz olmasın?*" Bunun cevabı bu çeşit hükümete *Kur'an* ve hadislerde şer'î bir engel bulunmadığıdır.¹²⁹

İslamın bir şahsı hükümdar yaparak ona mukaddes haklar tanımayı benimsemiş olduğunu vurgulayan Seyyid Bey'e göre "İslamiyet, tamamiyle *demokratik* bir dindir, *halkçı* bir şeriattir. Onda *aristokrasiden* zerre eser yoktur."¹³⁰

Sonuç olarak Seyyid Bey, suistimal etmesi her zaman için muhtemel olan ellere hükümet yetkisini vermektense İslam'ın bu konudaki hedefini gerçekleştirecek bir hükümet tesis etmenin daha uygun olacağını söyler. Bu da bir millet meclisi hükümeti olacaktır. Kendi ifadesiyle, "endişesi sırf milletin sadetinden ibaret olan bir *millet meclisi hükümeti*, nazar-ı Şâri'de, tâc u tahttan başka bir şeyi düşünmeyen bir saltanattan elbette daha ziyade makbuldür."¹³¹ O gün için hilafetten bahsetmenin anlamı kalmamıştır. Hilafet meselesi artık siyasi ve 'an'anevi bir meseledir. Bu sebeple Büyük Millet Meclisi bu 'an'aneyi takdir ettiği için makam-ı hilafeti ilga etmeyerek millete ve

döneminde çeşitli kanunlaştırmalar dolayısıyla birtakım tartışmaların cereyan ettiğini görüyoruz. Burada, yapılması düşünülen kanunlarda atılacak yeni adımların şer'î bakımdan temellendirilmesi ile ilgili kaygılar ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede Mansûrîzâde Sa'id'in, *İslâm Mecmuası*'nda (yıl 1, sy. 10, 1330-1332, s. 7-15) "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyeden Olmadığına Dair" başlıklı yazısı ve İzmirli İsmail Hakkı'nın *Sebîlureşâd*'da kaleme aldığı eleştirileri cevaplayan aynı başlıklı yazıları (*İslâm Mecmuası*, sy. 14, 24, 25) dikkat çekicidir. İzmirli'nin yazıları için bkz. Ceyhan, *Sırât-ı Müstakim ve Sebîlureşâd Mecmuaları Fihristi*, s. 395-396. Bu tartışmanın 1917 tarihli Hukûk-ı Aile Kararnamesi'nin hazırlanışı sürecindeki gelişimi için bkz. Mehmet Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1985, s. 172-176. Berkes de Mansûrîzâde Sa'id'in bu konudaki görüşlerinin geniş bir özeti- ni vererek bu görüşlerin nihai sonuçları üzerinde ilginç değerlendirmelerde bulunur (bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, [1978], s. 440-442).

126 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 62.

127 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 71.

128 Halil Hulki ve diğ., *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye*, s. 4.

129 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 60-61

130 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 66.

131 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 65.

memlekete zarar veremeyecek bir duruma getirmiştir.¹³² Bunu, Meclis'e dayalı yönetimin fetvası olarak görmek mümkündür.

Başlangıçta da ifade ettiğimiz üzere, bu şekilde geleneksel kaynak ve metodlara başvurularak, buralardan devşirilen kavram ve kurumların batılı kavram ve kurumların hizmetine sunulmuş olması, hilafetin kaldırılmasının her türlü ulusal ve uluslararası dengeler bakımından değerlendirilmesinin ötesinde, kendi içinde öze müteallik tutarsızlıklar içermektedir. Bu açıdan bakılıncaya Seyyid Bey'in de aralarında yer aldığı modernist İslamcıların hilafet ve modern siyasi yapılar konusunda zihni bir bulanıklık içinde oldukları söylenebilir.

Sonuç

Uluslararası sistem açısından hilafetin ilgası, *dâru'l-İslâm* kavramının bir dünya sistemi anlamında pratik değerinin belirsizleşmesini getiren bir sonuç olmuştur.¹³³ Pratik değeri hangi düzeyde olursa olsun, sembolik de olsa bir halifenin mevcut olmadığı İslam dünyasında, dinden kaynaklanan ortak bir paydaya sahip fertlerden oluşan topluluk demek olan *ümme*t anlayışının yerini, siyasi aidiyetin belirlediği *millet* (*milli devlet*) kavramı almıştır.

Hilafetin kaldırılmasının hemen öncesinde, hilafet konusundaki teorik yaklaşımların ortak hareket noktasını, gerekçesini haksız bir sultanın iktidarını sınırlamak (*takyid*) olarak sunan bir anlayış oluşturmaktadır. Ancak bu anlayışın iki farklı kutbu bulunmaktadır. Bunlardan birisi, bir kısım yetkileri Meclis'e devredilmiş olmakla birlikte hilafetin yine de siyasi mekanizmanın tepe noktasında yer alması gerektiğini savunmaktaydı. Bu yaklaşımın tipik örneği Hoca Şükrü'nün risalesidir.

Hilafetin kaldırılması aşamasında ve sonrasında, hilafetin tasfiyesini yorumlayan ikinci bir teorik yaklaşımda, hilafet kurumu tam anlamıyla bir hükümet teşkili olarak yorumlanmış, gerekli şartları taşıyan adil bir hükümetin mevcudiyetiyle hilafet kurumundan beklenen maksadın hasıl olacağı ve sonuç itibarıyla hilafete ihtiyaç kalmayacağı düşüncesi benimsenmiştir.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın başkan ve başkan yardımcılığı görevleriyle Meclis-i Meb'ûsân ve Meclis-i A'yân üyeliklerinde bulunmuş olan İkinci Meclis'in ilk Adliye Vekili Seyyid Bey'in hilafet konusunda geleneksel kaynaklara dayalı olarak ortaya koyduğu düşünceleri bu yaklaşımın en tipik örneğini teşkil etmektedir. Burada mevcut siyasal sürecin, yerleşik varsayımlar temelinde meşrulaştırılmasının hedeflendiğini söylemek yanlış olmaz. Bu yöndeki değerlendirmelerin belirli bir süre için, Kemalist rejimin resmi görüşü olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması esnasındaki görüşmelerde Adliye Vekili ve bir İslam hukukçusu olarak Seyyid Bey'in hilafet üzerine yaptığı uzun konuşma, Meclis'in oy birliğine dayanması büyük önem taşıyan hilafetin kaldırılması kararının gönül

132 Seyyid Bey, *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, s. 72.

133 Ahmed Davutoğlu, "20. Yüzyılda İslam Siyasasının Temel Meseleleri", *İlim ve Sanat*, sy. 32 (Mayıs 1992) s. 7.

rahatlığı içinde Meclis'ten geçmesinde esas açısından rahatlatıcı bir rol oynamış ve konuyla ilgili kanun tasarısının bütün maddeleri kısa bir görüşme sonunda aynen kabul edilmiştir. Karara esas bakımından muhalif olan tek isim Meclis'in Halk Fırkası'na mensup olmayan tek bağımsız üyesi Gümüşhane Mebusu Zeki Bey'dir.

1908'de Meclis-i Milliye'nin açılmasıyla birlikte başlayan demokratik süreç, 1909'da 23 Nisan'da kabul edilen Meclis-i Milliye Kanunu ile devam etmiştir. Bu kanun, Meclis-i Milliye'nin görev ve yetkilerini belirleyen temel kanun olarak kabul edilmiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin birinci meclis olarak görev yapmasını ve ikinci meclis olarak görev yapmasını belirlemiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin görev ve yetkilerini belirleyen temel kanun olarak kabul edilmiştir.

1909'da Meclis-i Milliye'nin açılmasıyla birlikte başlayan demokratik süreç, 1909'da 23 Nisan'da kabul edilen Meclis-i Milliye Kanunu ile devam etmiştir.

1909'da Meclis-i Milliye'nin açılmasıyla birlikte başlayan demokratik süreç, 1909'da 23 Nisan'da kabul edilen Meclis-i Milliye Kanunu ile devam etmiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin görev ve yetkilerini belirleyen temel kanun olarak kabul edilmiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin birinci meclis olarak görev yapmasını ve ikinci meclis olarak görev yapmasını belirlemiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin görev ve yetkilerini belirleyen temel kanun olarak kabul edilmiştir.

1909'da Meclis-i Milliye'nin açılmasıyla birlikte başlayan demokratik süreç, 1909'da 23 Nisan'da kabul edilen Meclis-i Milliye Kanunu ile devam etmiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin görev ve yetkilerini belirleyen temel kanun olarak kabul edilmiştir.

1909'da Meclis-i Milliye'nin açılmasıyla birlikte başlayan demokratik süreç, 1909'da 23 Nisan'da kabul edilen Meclis-i Milliye Kanunu ile devam etmiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin görev ve yetkilerini belirleyen temel kanun olarak kabul edilmiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin birinci meclis olarak görev yapmasını ve ikinci meclis olarak görev yapmasını belirlemiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin görev ve yetkilerini belirleyen temel kanun olarak kabul edilmiştir.

1909'da Meclis-i Milliye'nin açılmasıyla birlikte başlayan demokratik süreç, 1909'da 23 Nisan'da kabul edilen Meclis-i Milliye Kanunu ile devam etmiştir. Kanun, Meclis-i Milliye'nin görev ve yetkilerini belirleyen temel kanun olarak kabul edilmiştir.